

Doğu'da Müslüman-Haçlı Etkileşimleri (11.-13. Yüzyıllar)* Muslim-Crusader Interactions in the East (11th-13th Centuries)

Zehra ODABAŞI

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI

Selçuk Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

ORCID: [0000-0003-1890-4289](https://orcid.org/0000-0003-1890-4289)

e-mail: zehraodabasi@selcuk.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.10.2024

Kabul/Accepted: 19.04.2025

Atıf: Odabaşı, Zehra, “Doğu’da Müslüman-Haçlı Etkileşimleri (11.-13. Yüzyıllar)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 116-143.

Citation: Odabaşı, Zehra, “Muslim-Crusader Interactions in the East (11th-13th Centuries)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (June 2025): 116-143.

Lisans/License:

Öz- Haçlı Seferlerine Müslümanların tepkisi ve Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki çok yönlü etkileşimler son yıllarda hem Haçlı Seferleri araştırmalarında hem de Orta Çağ İslâm Tarihinde modern bilimin odak noktası olmuştur. Haçlı Seferleri dönemini sadece Doğu ile Batı arasındaki medeniyetler çatışmasının, güvensizlik ve yabancılaşmanın bir sebebi olarak değil, farklı güçler arasındaki siyasi ve askeri ilişkilerin süreç ve sonuç olarak ortaya koyduğu kültürler arası bir etkileşim dönemi şeklinde değerlendirmek gerekir. Biri Güneydoğu Anadolu’da üçü Doğu Akdeniz’de olmak üzere dört Haçlı Devleti’nin kuruluşu iki yüzyıllık bir dönem boyunca Müslümanlar ve Avrupalılar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimi artırmıştır. Müslümanların Haçlılara yönelik tepkileri hakkındaki yaygın yanılgılardan biri Müslümanların Haçlılar hakkında çok az şey bildiği ya da Bizans ile Haçlılar arasındaki fark konusunda İslâm dünyasında olan belirsizliktir. Halbuki İslâm kaynakları, Müslüman yazarların daha önce hiç karşılaşmadıkları böyle büyük bir harekete karşı yakından ilgili olduklarını, onların amaçlarını anlamaya çalıştıklarını ve çeşitli şekillerde tepkiler verdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte Orta Çağ’da Haçlı Seferleri esnasında Latinler ve Türklerin de içerisinde yer aldığı Müslüman Doğu arasında askeri seferler dışında çok yönlü etkileşimler meydana gelmiştir ki, mevcut bilgiler ışığında, tüm ticari, askeri ve yönetimle ilgili iletişimlerin farklı milletleri ve dinleri birbirine bağladığı ve kültürel alışverişin önünü açtığı görülmektedir. Bu çalışmada Müslüman ve Haçlıların birbirlerine karşı olan algıları ve karşılıklı etkileşimleri Latin ve İslâm kaynakları incelenerek ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler– Haçlı, Müslüman, Etkileşim, Selçuklu, Bizans.

Abstract –The Muslim response to the Crusades and the multifaceted interactions between Crusaders and Muslims have recently become a central focus in both Crusades studies and medieval Islamic history. The Crusades period should be evaluated not only as a cause of civilizational conflict, distrust, and alienation between the East and the West, but also as a period of intercultural interaction shaped by the political and military relations among diverse powers. The establishment of four Crusader states in the eastern Mediterranean increased the socio-cultural interaction between Muslims and Europeans over a period of two centuries. One of the common misconceptions about Muslim reactions to the Crusaders is in the belief that Muslims knew very little about the Crusaders or that there was uncertainty in the Islamic world regarding the difference between Byzantium and the Crusaders. However, Islamic sources indicate that Muslim writers were highly aware of this unprecedented movement, attempted to understand its objectives, and responded in a variety of ways. Moreover, during the Crusades, multifaceted interactions occurred between the Latins and the Muslim East, including the Turks, beyond the scope of military confrontations. In the light of the available information, it seems that all commercial, military and administrative interactions connected different nations and religions and paved the way for cultural exchange. This study will examine the Muslim and Crusader perceptions of each other and their interactions by analyzing Latin and Islamic sources.

Keywords– Crusader, Muslim, Interaction, Seljuk, Byzantine.

* Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 22409006 numaralı Bilimsel Araştırma Projesine ait bir üründür.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2025
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

During the initial period of the Crusades, Latin Europe perceived Muslims as enemies who hindered the realization of the Divine Kingdom for religious reasons. In addition, the partial disruption of trade flow-caused by the Muslims closing commercial ports-heightened economic concerns in Western Europe, which regarded Byzantium as the gateway to the East. In addition, Alexios Komnenos (1081-1118)'s application to the Pope to save his country, which was the target of the Turks, from these raids and to take back the lands that the Turks had seized, and the Catholic Rome's desire to end the sectarian separation between Byzantium paved the way for the Crusades. Although it is claimed that the developing relations of the Crusades, which reached Istanbul in 1096, with the East consisted mostly of military struggles and did not cause mutual interaction with scientific developments, it is obvious that there were important developments that were transferred to Europe or that the Muslims learned from the Crusaders. As the military encounters continued, multifaceted interactions occurred between the parties. Despite this, it is not easy to fully understand what Muslims and Crusaders thought about each other. Muslims thought they had little to learn from Europe in terms of religion, society and culture, and were cautious in their daily relationships. In contrast, it is possible to say that the Crusaders were much more flexible in terms of interaction and were greatly influenced by the lifestyles of Muslims who had been living in the Near East for centuries. During the first Crusades, the basis of international trade between Europe and the Eastern Mediterranean developed as a result of mutual needs. As a result of this

interaction, the variety of goods and products in Western Europe increased, and significant changes occurred in the consumption habits of society. As a result of the privileges provided to them by the Crusader States, European merchants settled in Eastern cities for the first time and gained dominance there. Through the experience of living in these cities, the Crusaders became familiar with many Eastern agricultural products, experimented with new farming techniques, adapted to dishes made from local plants and spices, and later introduced these to their own countries. In a 14th century merchant's work, it is recorded that over 300 types of spices were transported to Europe. The Franks, especially after settling in Syria, employed local Syrian doctors, cooks, servants and craftsmen in their homes, did not hesitate to wear Eastern clothing and quickly adopted some of their traditions. In return, the Franks took some precautions to prevent Muslims from wearing Crusader clothing. Although the relations between the Crusaders and local Muslims or Christians are generally evaluated in terms of political or religious conflicts, these boundaries were exceeded with marriage ties between families. After the Muslims conquered Sicily, Southern Italy and Spain, they had the opportunity to become acquainted with the scientific and literary works of Europe, and European Christian pilgrims carried the scientific works in the holy lands to their own countries. In addition to scientific knowledge, institutional structures such as hospitals were also introduced to the Western world through the Crusaders. The Crusades also led to the emergence of new literary narratives in the East, a synthesis of Eastern and Western architectural styles, and noticeable changes in religious, military, and cultural relations. Crusaders and Muslims living together in the East often witnessed each other's entertainments, and thus carried some instruments to the West. While in the East, the Crusaders built large, habitable castles and transferred the architectural knowledge they gained to Europe. Muslims, on the other hand, acquired raw materials such as timber and iron through trade with the West, which they used to produce siege weapons like battering rams and other military equipment. Since one of the main aims of the Crusades was to Christianize lands rather than nations, special importance was given to missionary activities during the expeditions. As a result, instances of religious conversions-especially mutual ones-were rare during the Crusades. However, it should be said that most of the conversions during the Crusades occurred due to necessity, hunger and difficult living conditions. However, sectarian conflicts among Christians later led to the idea that religious freedom could only be achieved by the Turks dominating the world. The Crusades period should be evaluated not only as a cause of the clash of civilizations, distrust and alienation between the East and the West, but also as a period of intercultural interaction in which political and military relations between different powers revealed their processes and results.

GİRİŞ

Haçlı Seferleri'nin sebepleri değerlendirilirken Latin Avrupa'nın¹ Müslümanlara, Türk ve İslâm dünyasının da Hristiyan Batı'ya karşı olan bakış açısını iyi anlamak gerekir. Haçlılar, Müslümanları Tanrısal Krallığın gerçekleşmesini engelleyen bir düşman olarak görmüşlerdir². İlgili dönemde Asya'nın batı kesimleri ile Abbâsî Hilâfeti, Türklerin yönetimi altındadır ve Türkler, hâkimiyet sahalarındaki Batı Avrupalı tüccarlardan diğer devletlerden olduğu gibi belirli vergiler tahsil etmişlerdir. Bununla birlikte, Müslümanların limanları kapatmış olmaları ve o döneme kadar Bizans'ı Doğu'nun ticaret kapısı olarak gören Avrupa'nın ticaret akışını kısmen aksatmaları, Batı dünyasında ekonomik kaygıları artırmıştır. Diğer taraftan, Katolik Roma'nın Bizans ile arasındaki mezhepsel ayrılığı sona erdirmeye isteği de bu süreçle örtüşmüş ve bu etkenler, Haçlı Seferleri'ne zemin hazırlamıştır³. Anadolu'ya hükmeden Bizans açısından bakıldığında ise, tahtta olan Aleksios Komnenos (1081-1118), Türkmenlerin hedefi olan ülkesini bu akınlardan kurtarmak ve Türklerin ele geçirmiş oldukları toprakları geri almak için ordusunu güçlendirmek niyetindeydi⁴. Bunun için ilk girişimi, Flandre Kontu I. Robert aracılığıyla Avrupa'dan asker talebinde bulunmak oldu. Neticede Papa VII. Gregory (1073-1085) zamanından beri var olan Haçlı harekâtı düşüncesini Papa II. Urbanus, Clermont'ta halka açık bir toplantıda Kasım 1095'te ilan etti ve Bizans'ın ücretli asker yardımı konusundaki isteklerini kendi hedefleriyle birleştirdi⁵. Papa'nın sefer çağrısı üzerine kalabalık bir halk kitlesi son derece heyecanlı bir şekilde haç kabul etti⁶. Ancak I. Aleksios Komnenos, sadece İstanbul'un korunması ve Bizans'a makul miktarda paralı asker temin edilmesiyle ilgili yardım çağrısını, Papa'nın farklı bir şekilde değerlendirmesini büyük bir endişe ve şaşkınlık içinde takip ediyordu. Çünkü dört yüzyıldan fazla bir süredir imparatorluğa ait olmayan Kutsal Ülke Kudüs'ün geri alınması fikri Bizans İmparatoru için ikinci derecede bir öneme sahipti⁷. Farklı bir diplomasiye başvuran Bizans imparatoru el-Azimî'ye göre

¹ Haçlı Seferleri'nin sebepleri arasında Avrupa'nın Doğu'daki Türk-Müslüman fetihlerinden bağımsız bünyesinde yaşadığı dinî, sosyal ve ekonomik birçok problem vardır. Hristiyan dünyasının kendi içinde yaşadığı mezhepsel farklılıklar ve merkezi oluşturan Katolik düşüncenin "Heretik" olarak tanımladığı diğer akımları ortadan kaldırma isteği de bu girişim için önemli bir nedendir. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 35 (Mart 1994), 65. Mezhepler ve yaşanan çatışmalara örnekler için bk. İbn Hazm, "*Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*", I, thk. M. İ. Nasr, A. Umeyre, (Beyrut 1986), 48; Şehristânî, "*el-Milel ve'n-nihal*", thk. M. Fethullah Bedrân, (Kahire 1947), 151. Ayrıca Orta Çağ Avrupası'nda uygulanan "Feodal Yönetim" biçimi ve bu yönetim sisteminin getirdiği sosyal halk tabakalaşması, malikâne yaşam tarzı ve bunların idarecilerinin siyasal ve ekonomik hırsları Haçlı seferleri için halkı harekete geçirmekte geciktirmemiştir. Nüfus artışı, veba salgını, açlık ve kıtlık gibi sorunlar da Haçlı Seferleri öncesinde Avrupa'nın siyasal ve ekonomik dengelerini tamamen bozmuştur, Şaban Ali Düzgün, "İki Dünyanın Karşılaşması: Müslüman ve Latin Batı Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 1162-1184; Peter Brown, *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 94-96; Henry Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 15-17.

² Haçlı Seferleri'nin edebî ve destansı kaynakları harekete dinî açıdan meşruiyet kazandırmak ve "haklı" bir sebep göstermek için İslâm'ı batıl ve sapkın bir din olarak gösterip savaşa dinî açıdan meşru bir zemin oluşturmaya çalışmışlardır, bu konuda bk. N. Daniel, *The Arabs and Mediaeval Europe* (London: 1979), 295; D. Munro, "The Western Attitude toward Islam during the Period of the Crusade", *Speculum*, S. 6 (July 1931): 329-343.

³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, çev. Arif Müfid Mansel, (Ankara: 1943), 436-441; G. Constable, "Medieval Charters as a Source for the History of the Crusades", *Crusade and Settlement: Papers Read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*, ed. Peter Edbury (Cardiff: 1985), 73-89; A. Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Haluk Şaman (İstanbul: Kilim Matbaası, 2006), 225.

⁴ Allan V. Murray, "National Identity, Language and Conflict in the Crusades to Holy Land, 1096-1192", *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick (London: 2011), 109.

⁵ C. Maier, *Crusade Propaganda and Ideology: model sermons for the preaching of the cross*, (United Kingdom: Cambridge Press, 2000), 105-173.

⁶ Papa II. Urbanus, 1096 baharında Fransa'nın batısındaki birçok bölgede Clermont'taki çağrısını tekrarladı ve Papa'nın istekleri İtalya, Almanya ve İngiltere gibi ülkelere Haçlı propagandasını yaymakla görevli olan vaizler tarafından duyuruldu. Seferleri başlatmak için "Bakire Meryem'in göğe yükseldiği" 15 Ağustos 1096 gibi özel bir gün seçildi ve Papa'nın temsilcisi, ruhani lider Le Puy piskoposu Adhemar seferleri plânladı. Buna göre, daha çok Fransa ve İtalya'dan katılacak olan gönüllülerden birkaç farklı ordu oluşturulacak, bunlar farklı güzergâhları takip ederek İstanbul'da birleşeceklerdi. Boğaz'dan Anadolu'ya topluca geçecek olan ordular, Kudüs'e yapacakları yolculuğun bir sonraki aşamasını başlatacaklardı, Jonathan Harris, *Byzantium And Crusades* (Newyork and London: The Bath Press 2003), 53-54.

⁷ Donald M. Nicol, *Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century, The Crusades: Critical Concepts in Historical Studies*, C. 1, (London ve New York: Routledge Group 2008), s. 203. Aleksios Komnenos Bizans kilisesinin dünyevi lideri olmasına rağmen, kilise her zaman şiddet ve kan dökülmesinden uzak durmaya çalışmıştı. Herhangi bir şehri ele geçirmek için Bizans için öncelik dinî amaçtan ziyade siyasal gereklilikti. Kudüs kutsal bir şehirdi, ancak eğer siyasal bir gerekçesi yoksa mutlaka

1096'da Fatımîlere bir mektup yazarak Haçlıların gelişini haber vermiştir⁸. Anna Komnena ise eserinde: "...daha saf olanlar samimi bir şekilde efendilerinin mezarında (Kutsal Mezar) ibadet yapma isteğiyle teşvik edildiler ve kutsal yerleri ziyaret ettiler. Ancak daha kurnaz olanlar, özellikle Bohemund gibi adamlar ve onun düşüncesinde olanların gizli bir sebebi daha vardı. Onlar yolculukları sırasında belki bir bahane bularak şu veya bu şekilde başkentin kendisini ele geçireceklerdi."⁹ şeklindeki sözleriyle Bizans İmparatorluğu'nun ve kendisinin Haçlıları açık bir tehdit olarak gördüğünü alenen dile getirmiştir.

Keşiş Pierre l'Ermite liderliğindeki ilk Haçlı grubu 1096 yılında İstanbul'a ulaştı¹⁰. Ioannes Zonaras, Haçlıların Bizans'tan Anadolu'ya geçişini şu şekilde tarif etmiştir: "Batıdan hareket eden ve güneşi karartan buluta benzeyen bir çekirge sürüsü, 'Kentlerin Sultanı'nın üzerine düştü ve onu geride bırakarak Anadolu'ya indi..."¹¹. İslâm tarihçileri arasında Haçlı Seferleri'ne dair ilk bilgileri İbnü'l-Kalânîsî ile el-Azîmî vermişlerdir. İbnü'l-Kalânîsî savaş sebebine hiç değinmeden olayları anlatırken, el-Azîmî Hristiyan hacıların 1093-1094'te Kudüs'ü ziyaretten mahrum bırakılmalarını savaşa neden olarak görmüştür¹². İbnü'l-Esîr ise I. Haçlı Seferi'nin başlamasından söz ederken eserinde suçu doğrudan Fâtımîlere yükleyen bir ifadeye yer vermiştir: "Söylenenlere göre Mısır'ın Ali soyundan gelen hükümdarları Selçuklu Devleti'nin kudretini ve gücünü görünce, onların Gazze'ye kadar olan Suriye topraklarını fethettiğini, böylece önlerinde Mısır'a saldırıyı engelleyecek bir eyalet kalmadığını ve Selçuklu komutanı Atsız'ın Mısır'a girip ülkeyi muhasaraya aldığını görünce korktular ve Frenklere haber gönderdiler. Kendileri ile Müslümanlar arasına girecek şekilde Frenkleri Suriye'yi ele geçirmeye davet ettiler"¹³.

1. İslâm Dünyasının Haçlılara Tepkileri

Selçuklular Anadolu'da Haçlılarla ilk kez karşılaştıklarında Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107), gelen öncü kuvvetlerini Drakon vadisinde imha etmiş (1096) ve bu başarısı onun daha sonradan gelen Haçlıları önemsememesine neden olmuştur. Askerî gücü daha kuvvetli olan Haçlı ordusu Anadolu'ya girdiğinde o dönem Selçuklu başkenti olan İznik'i kuşatmıştır. Sultan, kuşatmayı kaldırmaya muvaffak olamadığından şehir kaybedilmiştir. Sonraki süreçte Selçuklular, I. Kılıç Arslan liderliğinde müthiş bir direniş göstermişlerdir. İbnü'l-Kalânîsî bu konudaki çabayı "Frenklerin mecburen geçeceği nehir geçitlerini, patikaları ve yolları tuttular ve eline geçenlerin tamamına hiçbir merhamet göstermediler"¹⁴ şeklinde tarif etmiştir. Ancak bütün bu çabaya rağmen Selçuklular önce Urfa'da (1098), akabinde de Antakya'da (1098) ilk Haçlı devletlerinin oluşumuna ve 1099 yılında da Kudüs'ün Latinler tarafından işgaline engel olamadılar¹⁵. İbn Zâfir (ö. 1216) Haçlıların Fatımîlerden Kudüs'ü alışından söz ederken

Müslümanların elinden alınması gerekmiyordu, Anna Komnena, *The Alexiad of Anna Comnena*, İngilizce çev. E.R.A. Sewter (London: Penguin Books, 1969), 317; Zoé Oldenbourg, *The Crusades* (New York: Pantheon Books, 1966), 76-77.

⁸ Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 30.

⁹ Komnena, *The Alexiad of Anna Comnena*, 311. İmparatorun ve kızı Anna'nın bu kaygıları IV. Haçlı Seferi ile gerçekleşmiş ve Latinler Konstantinopolis'i insafsızca yağma ve tahrip etmiş, Müslüman Türklere karşı birleştirilmek istenilen Hristiyan dünyası tekrardan bir araya gelmemek üzere dağılmıştır, Chris Wright, "On the Margins of Christendom, The impact of the crusades on Byzantium", *The crusades and the Near East*, ed. Conor Kosrick (London: 2011), 55-56.

¹⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târih-i Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 85; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 371; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrnt D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 83-92; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005), 128-129.

¹¹ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 169.

¹² el-Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 28.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih X*, çev. Abdülkerim Özyayın (İstanbul: 1987), 101- 103.

¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl tarih Dimişk*, ed. H. F. Amedroz (Leiden: 1908), 42.

¹⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Aydın Usta (2011). "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümlüne Kadar) (1098-1124). *Tarih Dergisi*, (37), 357-374; Zehra Odabaşı, "Müslümanların Gözünden I. Haçlı Seferi ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 13, S. 1 (2018), 323-349.

“Oradaki hiç kimse Frenklere karşı koyacak güçte değildi. Kudüs'ün Artuklu (yani Sökmen ve İl-Gazi) yönetiminde bırakılmış olması Müslümanlar için daha iyi olurdu”¹⁶ yorumunu yapmıştır.

Halbuki İslâm dünyasında yaklaşan tehlike fark edilmiş, İbnü'l-Cevzî'nin 1097-1098 yılına ait kayıtlarında Müslümanlara cihat ile savaş konusunda sıkça çağrı yapılmış ve Haçlılardan şikayetlerin giderek arttığına dair kayıtlar yer almıştır¹⁷. Bununla birlikte, Büyük Selçuklu sultanlarının Haçlı ordularının ilerleyişini durdurmak için ciddi bir girişimde bulunmamış olmaları, onların Haçlıları önemli bir sorun olarak görmedikleri şeklinde yorumlanmıştır¹⁸. Ancak genel olarak Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) beri taht kavgalarıyla sarsılan ve büyük bir buhran içinde olan İslâm dünyasının bu konudaki en büyük zafiyeti yöneticiler arasındaki anlaşmazlıklar ve sünni-şii mücadeleleridir¹⁹. Ebu Şâme bu durumu: “Melikşah'ın oğulları Berkıaruk ve Muhammed birbirleriyle dövüştiler ve aralarındaki savaşlar takriben on iki yıl sürdü; sonunda Berkıaruk öldü ve Muhammed'in saltanatı sağlamlaştı. Bu savaşlar sırasında Frenkler Suriye kıyısında belirerek, önce Antakya'yı ve ardından memleketin diğer kesimlerini ele geçirdi”²⁰ şeklinde tarif etmiştir. İbnü'l-Esîr ise İslâm dünyasındaki sünni-şii ayrımını “Frenkler (Allah işlerini rast getirmesin) İslâm topraklarından ele geçirdikleri yerler üzerinde hakimiyetlerini genişlettiklerinde İslâm emirlerinin birbiriyle kavga etmekle meşgul olduğunu, Müslümanların ihtilaflarla bölündüğünü ve zenginliklerin israf edildiğini gayet iyi anladılar”²¹ yorumunu yapmıştır. İbnü'l-Esîr İslâm dünyasındaki dinî parçalanmışlığı eserinin birçok yerinde “Fatımîler ve Müslümanlar” şeklinde ifadeler kullanarak vurgulamıştır²².

Dönemin şairleri de Müslüman idareciler arasındaki çatışmalara ve Haçlı ilerleyişine kayıtsız kalmamış Bağdat'ta yaşayan Ebû Muzaffer Ebîverdî (ö. 1113) ile İbnü'l-Hayyât (ö. 1120), yöneticileri şiddetle uyaran şiirler kaleme almışlardır²³. Yardım çağrılarına rağmen İslâm dünyasının lideri konumundaki Abbasî Halifesi Mustahzir-Billâh (ö. 1118), Müslüman dünyayı bir araya getirmeyi başaramamıştır²⁴. Ebû Hasan Ali b. Tahir es-Sülemî (ö. 1106), Haçlı saldırılarına karşı Müslümanları harekete geçirmenin yollarını arayan bir diğer önemli semboldür²⁵. Mezkûr müellif, *Kitâbü'l-Cihâd* adlı eserinde I. Haçlı Seferini ilahî bir sebep olarak değerlendirmenin yanında İslâm'ın başına gelen felaketlerden en büyüğü ve Müslümanların Allah'a olan bağlılıkları ile itaatlerini sınavan bir hadise olarak değerlendirmiştir. Sülemî'nin bu eseri, Hz. Peygamberden sonra cihat ruhunun tekrar gözden geçirilmesi gerçeğini ortaya koymuştur. Sülemî'ye göre Haçlılara karşı savaşmak durumunda olan liderler hem ahlâkî hem de irade bakımından zayıftırlar. Bu nedenle onun önerisi, âlimlerin savaşlar için seferber edilmesi ve yöneticilerin askerî bakımdan güçlü, gazi sultanlar tarafından idare edilmesidir²⁶.

¹⁶ Bu durum, Fatımîlerin Selçuklu Türkleri yerine Haçlıları tercih eden bir politika izlediğini ve Haçlıların Mısır ile Türkler arasında bir tampon oluşturmasını umduğunu gösterir, İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvelü'l-munkatiye*, ed. A. Ferre (Kahire: 1972), 82.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *El-muntazam fi tarihü'l-mülük ve'l-umem*, C. 9, (Haydarabad: 1940), 108.

¹⁸ Halbuki 1109'da Trablusşam'ın Haçlıların eline geçmesinden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118) bir dizi sefer başlatmış, ancak iç anlaşmazlıklar ve Fatımîler gibi yerel idarecilerin de Haçlılarla iş birliği yapmaları başarılı olmasına engel olmuştur, Niall Christie, *Muslims and Crusades: Christianity's Wars in the Middle East 1095-1382 From the Islamic Sources* (New York: Routledge, 2014), 19-20.

¹⁹ Michael Foss, *People of the First Crusade: The Truth about the Christian-Muslim War Revealed* (New York: Arcade Publishing, 1997), 182.

²⁰ Ebu Şâme, *Kitabu'r-ravzateyn*, C. 1, çev. E.P. Georgens, *Zur Geschichte Salahadins* (Berlin: 1879), 26.

²¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi-t Târih Tercümesi*, C. 10, 236-237.

²² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi-t Târih Tercümesi*, C. 10, 286.

²³ İbnü'l-Esîr (C. 10, s. 286), eserine Ebîverdî'nin ağıt dolu sözlerini eklemiştir Francesco Gabrieli, *The Arab Historians of the Crusades* (translated from Italian into English by E. J. Costello), (Routledge Abingdon & New York: 2010), 7; Detaylı bilgi için bk. İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç & Kalem Çekenler* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017)

²⁴ Şam baş kadısı Ebû Sa'd el-Herevî (ö. 1106) 1099 yılında Bağdat'ta Abbasî halifesine bir ziyarette bulunarak Cuma hutbesinde ilk Haçlı ordularına karşı mücadeleyi teşvik etmek için bir vaaz vermiş ve halifeden yardım istemiştir. Herevî kutsal Mescid-i Aksâ'nın Haçlılardan kurtarılması için Bağdat'ı cihada davet etmiş ancak halife yardım konusunda yetersiz kalınca Herevî'nin çabaları da sonuçsuz kalmıştır, bk. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi-t Târih Tercümesi*, C. 10, 233; M. J. Akbar, *The Shade of Swords: Jihad and the Conflict between Islam and Christianity* (London & New York: Routledge, 2002), 71. Ebû Sa'd el-Herevî hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Öztürk, “Bilâdü's-Şâm'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el-Herevî,” *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (2019): 153-170.

²⁵ Suleiman A. Mourad and James E. Lindsay (ed), *The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader*, C. 3, (Leiden: Brill, 2013), 33-36.

²⁶ Michael Bonner, *Jihād in Islamic History: Doctrines and Practices* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2006), s. 139-140. Nitekim 1119'da Balat'ta Haçlılara karşı kazanılan Müslümanların büyük zaferinde âlimlerin büyük rolü olmuş,

Gazzâlî de bu süreçte İslâm şehirlerinin korunması konusunda bütün Müslümanların ortak yükümlülüğe sahip olmaları ile ilgili fetvalar vermiştir²⁷.

Müslümanların Haçlılara olan ilk tepkilerini bir başka edebî tür olan “Fezâilü'l-Kuds” eserlerinden takip etmek mümkündür. Kudüs’ün İslâm dünyası için önemi, tekrar ele geçirilmesi için oluşturulacak olan cihat ruhu ve İslâm birliğinin sağlanması, ilk Haçlı Seferi sonrasında, özellikle de 1160’tan sonra bu eserlerle tekrar gündeme getirilmiştir²⁸. İbn Asâkir’in *Fezâilü'l-Mekke*, *Fezâilü'l-Medine* ve *Fezâilü'l-Beytü'l-Mukaddes*²⁹ adlı risaleleri, yine İbnü'l-Cevzî’nin *Fezâilü'l-Kudüs-ü Şerîf* adlı eseri bu türe örnektir³⁰. Müslümanların bu tepkilerinin bir sonraki aşaması, Haçlıların ele geçirdikleri topraklarda Hristiyan Batılılarla bir arada yaşamak zorunda kalmalarıdır. Haçlı Seferleri’nin daha çok askerî mücadelelerden oluştuğu ve bilimsel gelişmelerle karşılıklı etkileşime sebep olmadığına dair fikirler öne sürülse de³¹, detaylı araştırmalarda Avrupa’ya aktarılan ya da Müslümanların Haçlılardan öğrendiği önemli gelişmelerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Hans Prutz, Haçlı Seferleri’nin tarihsel ve kültürel olarak eşsiz bir öneme sahip olduğunu, Batılı şövalyelerin Doğu’nun zenginliklerini Avrupalılara tanıttıklarını belirtmiştir³².

2. Haçlılar ve Müslümanlar Arasındaki Etkileşimler

2.1. Ticaret

Avrupa ve Doğu Akdeniz arasındaki uluslararası ticaretin temeli, karşılıklı ihtiyaca dayanmaktadır. İlk Haçlı seferleri sırasında artan temaslar Avrupa-Doğu Akdeniz ticaretinin artmasını da beraberinde getirmiştir³³. Haçlı Seferleri döneminde her iki kesim de ellerindeki mülkleri ve toprakları korumak, seyahat ve ticareti kolaylaştırmak için ateşkes dönemlerine gerek duymuşlardır³⁴. Hatta imzalanan bazı antlaşmalar ortak çıkarlar gereği Müslümanlar ile Haçlıları aynı safta yer almaya zorlamıştır. Tüccarlar ticarî emtianın taşıyıcılığını yaptıkları gibi kültürel aktarım hususunda da önemli rol oynayarak bu süreçteki ekonomik ve kültürel dönüşümde etkili olmuşlardır. Böylece Doğu ile Batı arasındaki ticaret arttıkça kültürel etkileşim de hız kazanmıştır. Bu etkileşimin bir sonucu olarak Batı Avrupa’da mal ve ürün çeşitliliği artmış, toplumun tüketim alışkanlıklarında da önemli değişimler yaşanmıştır. Mesela Batılılar, İslâm dünyasından ithal ettikleri zarif kumaşları, halıları, cam eşyaları ve yazı malzemelerini kendi toplumlarında kullanmaya başlamışlardır.

Doğu’daki Latinler ve Müslümanlar da kendilerine büyük faydalar sağlayan ticaretin devamını sağlamak için gerektiğinde yerel ticarî antlaşmalar yapmaktan kaçınmamışlardır. İbnü'l-Kalânîsî, Askalan valisi Şemsü'l-Halife’den söz ederken “o, kavgadan ziyade ticarete istekliydi, barışçıl ve dostça ilişkilere, yolcuların güvenliğini sağlamaya eğilimliydi”³⁵ diyerek ticareti çatışmaya tercih ettiğini ifade etmiştir. İbn Cübeyr, Haçlı ve Müslüman orduları arasında savaş devam ederken bile, tüccar kervanlarının Mısır’dan Dimaşk’a oradan da Frank bölgelerine gidip geldiğinden, Hristiyan tüccarlara engel olunmayıp, Batıların ticaretlerini güven içinde yaptıklarından bahsetmiştir³⁶.

lider boşluğunu da daha sonra İmâdüddin Zengî (ö. 1146), oğlu Nüreddin Mahmud Zengî (ö. 1174) ve Selâhaddin-i Eyyûbî (ö. 1193) gibi cihadın üç karizmatik lideri doldurmuştur.

²⁷ Niall Christie, *The Book of the Jihad of 'Ali ibn Tahir al-Sulami (d. 1106): Text, Translation and Commentary* (England: Ashgate Publishing, 2015), 208; Aydın Usta, *Müslüman-Haçlı Siyasi İttifakları, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016).

²⁸ I. Haçlı Seferi’nden öncesine tarihlenen ve sonra yazılacaklar için ilham olan bu türe dair en önemli eserlerden bazıları Vasıtî’nin *Fezâilü'l-Beytü'l-Mukaddes* ve Makdisî’nin *Fezâilü'l-Beytü'l-Makdis* ve ‘l-Şam ve ‘l-Halil adlı eserleridir, Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri* (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), 182-186.

²⁹ Bu eserler Şam’da geniş kitlelere sıkça okunmuştur. Aynı yazarın Şam’ın tarihi, coğrafyası ve toplumu hakkında yazılmış önemli bir eseri vardır, Abû l-Qâsım ‘Ali ibn al-Hasan İbn ‘Asâkir, *Tarih Madinat Dimashq*, ed. Umar ibn Gharâma al-‘Amrawî ve ‘Ali Shiri (Beirut: 1995-2001).

³⁰ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 182-186.

³¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, 399; Işın Demirkent, “Franklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 173-176.

³² Murat Serdar, “Ortaçağ’da Doğu Biliminin Batı’ya Yansıması”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 43 (Mart 2015), 115.

³³ Aharon Ben-Ami, *Social Change in Hostile Environment* (New York: Princeton Legacy Library, 1969), 63.

³⁴ Michael A. Köhler, *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades*, çev. Peter M. Holt (Brill: 2013).

³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl tarih Dimişk*, 109.

³⁶ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: 2003), 212.

Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi deniz cumhuriyetlerinin Haçlı Seferleri döneminden önce de Müslümanlarla ticari ilişkileri vardı. Fakat Antakya, Kudüs ve Trablus'ta kurulan Haçlı Devletleri sayesinde Avrupa'nın Doğu ile ticareti büyük bir ivme kazandı³⁷. Avrupalı tüccarlar Haçlı Devletlerinin kendilerine sağladığı imtiyazlar neticesinde ilk defa Doğu şehirlerine yerleşip buralarda üstünlüğü ele geçirdiler³⁸. Gelişen ticaret ile taşımacılık konusunda ortaya çıkan ihtiyaçlar, gemi yapım tekniğine yeni gelişmeler getirdi. Taşımacılıkta güvenli yolculuk ve insan sayısını artırmak için, daha sağlam ve geniş kapasiteli gemiler yapıldı³⁹. Ayrıca gemi ve taşımacılık alanındaki bu bilgiler Avrupa tarafından geliştirilerek Coğrafi Keşifler Çağı'nda okyanuslara açılan gemilerin inşasında kullanılmıştır.

Haçlılar gelişen ticaret ile yolculuklarda daha hafif paralara ihtiyaç duyduklarından altın para kullandılar. Ayrıca seferler için gereken paranın temini toprak ve mülklerin satışı ile sağlandığından, bu durum alım-satım işlerine ve piyasaya hareketlilik kazandırdı. Paranın artışı kısa süre içinde dünyada ilk bankacılık faaliyetlerini başlattı. Templier Tarikatı uluslararası bankacılıkta ilk adımı atarak bu alanda liderliği üstlendi⁴⁰. Bu tarikat, Paris'te paralarını yatıran yolcuların bir makbuz karşılığında Akka'da veya İstanbul'da bu paralarını çekebilmelerini sağladı. Bu yöntemi Venedik ve Floransa'daki İtalyan bankaları da uyguladılar. Böylece Haçlı ticaretinin bir sonucu olarak yeni bir meslek kolu ortaya çıkmış oldu⁴¹.

1187 yılında Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi ve sonrasında III. Haçlı Seferi'ni bitiren Remle Antlaşması (1192) ile Haçlıların elinde Akdeniz'deki Sûr ile Yafa arasındaki sahil bölgesi kalmıştı. Savaşlar sırasında devam eden ateşkes politikaları ve antlaşmalar Müslümanlar ile Haçlıların sosyal ve ekonomik, özellikle de ticari yaşamları üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmuştur⁴². Arapça kökenli "alışveriş/douane-aduana", "çek/sakk", "tebliğat/t'arîf" gibi birçok ticarî terim Latin dillerine girmiştir⁴³. Aynı şekilde Arapça "funduq" kelimesinden gelen "fondaco" da geniş depolama alanı olan ve İtalyan tüccarlara Müslüman şehirlerinde kurma izni verilen hanlardı⁴⁴. Bu etkilere rağmen Jacob Burckhardt, Moğol istilasından önce İslâm medeniyetinin sahip olduğu bilgi ve bu medeniyete olan hayranlığın, Haçlı Seferleri'nden sonra sadece İtalya'ya özgü bir durum olduğunu ifade etmiştir. Burckhardt'a göre bunun nedeni, Doğu Akdeniz'de ticaret yapan İtalya Devletleri'nin, Batı Avrupa'ya kıyasla Müslümanlara daha ılımlı yaklaşımları ve onlarla barışçıl ilişkiler kurmaya çalışmalarıdır⁴⁵.

2.2. Tarım Ürünleri ve Yemek Kültürü

Birlikte yaşama tecrübesi sonucu Haçlılar birçok tarım ürününü Doğu'da tanıyarak, çiftçiliğin farklı yöntemlerini deneyimlemeyi öğrendiler. İbn Cübeyr Akkâ bölgesinde Haçlı yönetimindeki Frenklerin ve Müslümanların iyi ilişkiler içinde olduğundan: "...Yolumuz ardı arkası kesilmeyen çiftliklerin ve muntazam meskûn mahallerin arasından geçmekteydi, oranın bütün sakinleri Müslümandı ve mahsuller için cizye vergisi ile meyve ağaçları için düşük vergi ödeyip Frenklerle birlikte rahatça yaşamaktalardı"⁴⁶ şeklinde söz etmiştir.

Haçlılar zamanla Doğu'ya has çeşitli bitki ve baharatlardan üretilen farklı yemeklere alıştılar ve bunları kendi ülkelerine taşıdılar. Filistin'de yerleştikleri bölgelerdeki susam tarlaları ile zeytinlikleri ekip biçerek bunlardan yağ çıkarmayı, Lübnan'ın denize bakan dağ yamaçlarında bağcılık yapmayı öğrendiler. Bu maddeleri hem mutfaklarında kullandılar hem de Beyrut, Süveydiye, Akkâ, Sûr, Lazkiye,

³⁷ Graham Barrett, *Latin and Romance writings on Islam, Christian Muslim Relations, Primary Sources 600-1500*, ed. David Thomas (London, New York: Bloomsbury Academic: 2022), 260.

³⁸ W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975), 157-170.

³⁹ Detaylı bilgi için bk. G. Hutchinson, *Medieval Ships and Shipping*, (Londra: 1997); Doğan Mert Demir, *Salâhaddin'in Gemileri* (İstanbul: Babil Yayınları, 2019).

⁴⁰ Faruk Bal, "Tapınak Şövalyeleri, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Kapatılması," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019), 17.

⁴¹ H. A. Lamb, *Haçlı Seferleri, Demir Adamlar ve Azizler*, çev. Gaye Yavuzcan (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015), 47; İsmail Demir, *Haçlı Seferleri* (İstanbul: 1997), 279.

⁴² David Jacoby, "Catalans, Turcs et Venitiens en Roumanie (1305-1332): Un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello," *Studi Medievali* 15 (1974): 217-261.

⁴³ Paul M. Cobb, *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades* (New York: Oxford University Press, 2014), 170; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 189.

⁴⁴ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (Londra: 1976), 240.

⁴⁵ Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Penguin Books (Londra: 1990), 114.

⁴⁶ İbn Cübeyr, *Endülîsten Kutsal Topraklara*, 231-232; Aydın Usta, "Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri," *Belleten* 83, S. 297 (2019): 439-468.

Trablus, Cebel, Sayda, Hayfa ve Yafa limanlarından Avrupa'ya taşındılar⁴⁷. Ayrıca kayısı, pirinç, zerdali, karpuz, kavun ve soğanın yanında Trablus ile Sûr civarında yetişen badem, incir, limon, portakal gibi meyveleri ve Lübnan'dan toplanan üzümlerle üretilen şarapları Batı'ya götürdüler⁴⁸. Tüccarların bu taşıyıcılığına rağmen Jacques Le Goff, İtalyan devletlerini zengin etmekten başka bir yararı olmadığını düşündüğü Haçlı Seferleri sonucunda, Hristiyanların sadece kayısıyı getirdiklerini iddia etmiştir⁴⁹. Aslına bakılırsa Le Goff'un bu ifadeleri gerçeği yansıtmaktadır. Çünkü Haçlıların herhangi bir donanması yoktur ve Avrupa ile denizlerdeki iletişim büyük ölçüde İtalyanlar tarafından yürütüldüğünden bütün ticaret ve para akışı da bunların elindedir, Müslümanlar da ticaret dolayısıyla bu ticaret akışına müsaade etmişlerdir.

Şeker kamışını ilk defa Filistin topraklarında tanıyan Haçlılar, kısa zamanda bunu yetiştirmeyi ve öz suyunu çıkarmayı öğrendiler. 12. yüzyıldan itibaren şeker, o döneme kadar Avrupa sofralarının tatlandırıcısı olan balın yerine geçti ve bundan sonra hiçbir şey tatlandırıcı olarak şekerin yerini tutamadı⁵⁰. Avrupa'da önceden de kısmen bilinen Doğu'nun şifalı bitkileri Haçlılar vasıtasıyla Batı'da daha çok tanındı ve yaygınlaştı. Tarçın, biber, karanfil, zencefil, kimyon gibi baharat çeşitleri zamanla Avrupalıların yemeklerinde vazgeçemeyecekleri tatlar haline gelmişti. 14. yüzyıla ait bir tacirin eserinde 300'ün üstünde baharat çeşidinin Avrupa'ya nakledildiği kayıtlıdır. "Baharat Yolu" adıyla bilinen ticaret yolu, baharatın yanında Doğu'nun egzotik kokularını ve boya maddelerini de Avrupa'ya ulaştırmaktaydı⁵¹. Parfüm yapma sanatı ve parfüm yapımında gerekli olan kokulu bitkiler ülkelere geri dönen Haçlı askerleri ile Avrupa'ya taşınmıştır. Menekşe, gül, yasemin, zambak, süsen, mimoza, inci çiçeği, fulya gibi bitkilerin tarımı için çok uygun olan Güney Fransa'nın iklim koşullarında bu bitkilerin özlerinden sağlanan kokular, günümüzde Fransa'yı parfüm dünyasının merkezi haline getirmiştir⁵².

2.3. Kumaş, Giyim, Mücevher ve Günlük Eşyalar

Haçlı ve İslâm kaynakları üzerinden yapılan değerlendirmeler, Frankların özellikle Suriye'ye yerleşmelerinden sonra onların Müslüman komşularıyla yakın ilişkiler kurdukları ve bazı geleneklerini hızla benimsedikleri yönündedir⁵³. Üsâme b. Münkız, Doğu kültüründen etkilenen Franklar ile Batı'dan yeni gelenler arasında fark görmektedir ve bu durumu "*Frank topraklarından yeni göç edenler Müslümanlara alışmış ve Müslümanlar ile iyi ilişki içinde olanlara nazaran çok daha kabadır*"⁵⁴ şeklinde tarif etmiştir. Haçlılar Suriyeli doktor, aşçı, hizmetli ve sanatkârları evlerinde çalıştırmışlar, Doğu'ya özgü kıyafetleri giyinmekten çekinmeyerek yemek türlerine bölgenin sofraya geleneklerini dahil etmişlerdir⁵⁵. Üsâme b. Münkız, I. Haçlı Seferi'nden sonra Antakya'ya yerleşen bir Frank'ın evine misafir olduğu zaman "*Bize son derece güzel ve temiz bir masada mükemmel yemekler sundu. Yanımdaki arkadaşımın yemek yemekte tedirgin olduğunu görünce ev sahibi 'Ye, rahat ol, çünkü ben Frank yemeği yemem. Sadece Mısırlı kadın aşçılarımdan pişirdiklerini yiyorum ve evime domuz eti girmiyor' dedi ve arkadaşım ihtiyatlı da olsa yemeği yedi ve oradan ayrıldık*"⁵⁶ diyerek bu konudaki anısını kayda geçirmiştir.

⁴⁷ W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 189.

⁴⁸ Harold Lamb, *Haçlı Seferleri, Demir Adamlar ve Azizler*, 176; W. Heyd, *Yakın-doğu Ticaret Tarihi*, 193; P. K. Hitti, *History of the Arabs*, (Hong Kong: Macmillan Education, 1970), 835.

⁴⁹ Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven ve Uğur Güven (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 76-77.

⁵⁰ Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277*, s. 53; P. K. Hitti, *History of the Arabs*, s. 1076; R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)* (Cambridge: 1956), 41.

⁵¹ Doğu'dan Akka limanına gelen ürünler oldukça çeşitlidir. Bunlar, râvend, tıbet miski, biber, tarçın, hindistan cevizi, karanfil, sarı sâbir ağacı, kâfur, fildişi, hurma, çivit boyası, kızıl boya ağacı, inci gibi ürünlerdir. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 189; R. S. Lopez-I. W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York: 1992), 108- 114 (Bu eserde de 288 çeşit baharat adı bir liste halinde verilmiştir). Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Döneminde Yakındoğu Kültürünün Batı'ya Taşınması ve Bunun Avrupa Toplumuna Etkileri Üzerine," *Haçlı Seferleri Tarihi-Makaleler-Bildiriler*, ed. Ebru Altan (İstanbul: Dünya Yayınları, 1994).

⁵² Zeki Tez, *İlaç ve Parfümün Sihirli Dünyası* (İstanbul: Hayy Kitap Yayınevi, 2010), 266; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, C.2 (Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, 2008), 493-494.

⁵³ R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, 43; Üsâme b. Münkız, *Kitab el-İltibar, İbretler Kitabı*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: 1992), 140.

⁵⁴ Üsâme b. Münkız, *İbretler Kitabı*, 163.

⁵⁵ R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, 41.

⁵⁶ Üsâme b. Münkız, *İbretler Kitabı*, 140.

Kudüs'ün Latin Patriği Gerold de Lousanne (ölm. 1239), bir mektubunda “İsa Mesih'in ordusu bu durumdan ne kadar nefret etse de Kral, Serazenler gibi giyiniyor ve yaşıyor, dansçılarla içki içiyor ve eğleniyordu. Lord vaktini ve iznini verirse şahitler kendi gözleriyle gördüklerini kutsallığınıza bildireceklerdir” şeklindeki sözleriyle Haçlı Kralı Amaury de Lusignan'ın Müslümanlara benzeyen giyiminden duyduğu rahatsızlığı Papa Gregorius'a iletmıştır⁵⁷. Le Puy Piskoposu Adhemar (ö. 1098) Antakya kuşatması sırasında Haçlıları Müslümanlardan ayırmanın zor olduğunu, çünkü Haçlı askerlerinin de tıraş olmayı bırakıp Müslümanlar gibi sakal bıraktıklarını ve bu adetten bir an önce vazgeçmeleri gerektiğini ifade etmiştir⁵⁸. Bu benzerlikte, zor yaşam koşullarının da Haçlıların görünüşleri üzerindeki etkisi göz ardı edilmemelidir. Yine 1290 yılında bir grup İtalyan Haçlısı aradaki barışa güvenerek Akkâ'daki Müslüman tacirlere saldırmıştır. Burada bulunan bütün sakallı erkekler öldürülmüş ve ortaya çıkan karmaşada bazı sakallı yerli Hristiyanların da hayatını kaybettiği görülmüştür⁵⁹. Bunun yanında yerli Hristiyanların da Müslümanlar gibi giyinmeleri, Haçlıları onlara karşı güvensiz kılmıştır⁶⁰.

Buna karşılık Müslümanların Haçlı kıyafetlerini giymemeleri için Franklar birtakım önlemler almışlardır. 1120'lerde Nablus mahkemesinin kararında Frank kıyafetleri giyen bir Müslümanın cezasının hükümdarın merhametine kaldığı ifade edilmiştir. Şüphesiz bu önlemin amacı, Franklar ile yerlilerin olası etkileşimlerini ve karıştırılmalarını önlemektir⁶¹. Buna karşılık Müslüman idareciler pahalı ve kıymetli Doğu kıyafetlerini Frank asillerine hediye olarak göndermişlerdir. Fakat Haçlıların, istisnalar dışında doğu tarzında yaşamaya karşı önyargılı ve tedbirli oldukları açıktır. Selâhaddin Eyyûbî (1171-1193) ile yakın arkadaşlık kurmak isteyen Kudüs Kralı Henry de Champagne, O'na: “Biliyorsun ki kadınlar için türban, erkekler için de tuniğin kullanımı aramızda bir onursuzluk olarak kabul edilir. Fakat ben senin için giyeceğim” demiştir⁶². İbn Cübeyr'in *Seyahatnâme*'sinde Haçlı kadınlarının yerli Arapların kıyafetlerinden etkilendiklerine dair bir örneğe rastlanılmaktadır. İbn Cübeyr, Sûr'daki bir Frank düğününde gelinin altın işlemeli ipekten bir kıyafet giyerek takıları ile aheste aheste yürüdüğünü, düğüne katılan diğer Hristiyan kadınların da Doğulu kadınlar gibi özenli elbiseler giydiklerini ve pahalı takılar taktıklarını anlatmaktadır. İbn Cübeyr bu anlatımından sonra Haçlıları övmekten imtina ederek “Allah bizi görüntünün baştan çıkarıcılığından korusun”⁶³ ifadesini kullanmıştır. Haçlıların eğlencelerinde dans eden kızların, cenazelerinde de profesyonel yas tutan kişilerin bulunması da yerel halkın âdetlerinden etkilendiklerini gösteren başka bir örnektir⁶⁴.

Öte yandan Doğu'nun ipek ve pamuk kumaşları, ipek halıları, kilimleri, çanak çömlekleri, porselen ev eşyaları Avrupa'daki giyim tarzına ve evlerin döşenmesine yenilikler getirmiştir⁶⁵. Musul'dan İtalya'ya ihraç edilen ve bu ülkede “mussolina” adıyla tanınan kumaş birçok Avrupa diline “muslin” olarak yerleşmiştir. Benzer şekilde Bağdat'tan Avrupa pazarlarına gelen ipekli kumaşlar “baldachin”, Dimaşk dokumaları da üretildiği yere ithafen “damask” adıyla satılmıştır. Batılı kadınların severek kullandıkları “taffeta” yani tafta denilen ipekli kumaş ise İran'dan getirilmiştir⁶⁶.

Buhara ve Mâverâünnehir'in farklı şehirlerinden Avrupa'ya ulaşan ve bakır ile kurşundan üretilen bıçak, kılıç, makas, iğne, ok, yay gibi eşyalar ile metal kakma sanatı Doğu'dan Avrupa'ya taşınan kültürler arasındadır. Suriye ve Mısır'dan gelen sehpa, divan, kandil, şamdan ve İslâmî motiflerle süslü cam veya madenden yapılmış vazolar, kaplar ile diğer mutfak eşyaları zamanla Avrupa saray ve evlerinin vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir⁶⁷. Ayrıca Çin'den gelen zarif porselen vazo ve tabaklar, fildişi eşyalar da Yakındoğu üzerinden Batı'ya ulaştırılmıştır. Avrupa'da kullanılan fayans ve çini

⁵⁷ M. Barber, K. Bate, *Letters From The East Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries* (Ashgate: 2010), 134.

⁵⁸ Guibert de Nogent (Guibertus Novigenti), *The Deeds of God through the Franks: Gesta Dei Per Francos*, İng. çev. Robert Levine (Woodbridge: The Boydell Press, 1997), 206.

⁵⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.3, 348-349.

⁶⁰ Aydın Usta, “Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler,” *Belleten* 77, S. 279 (2013): 365-402.

⁶¹ Joshua Prawer, *Crusader Institutions* (Great Britain: 1980), 519.

⁶² Joshua Prawer, *Crusader Institutions*, 520.

⁶³ İbn Cübeyr, *Endülüis'ten Kutsal Topraklara*, 228.

⁶⁴ R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, 43.

⁶⁵ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 194; P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 531; 1077.

⁶⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, 493-494.

⁶⁷ Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, çev. Elif Topçugil (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), 86- 90.

modelleri İran ve Türk modellerinden esinlenilerek hazırlanmıştır⁶⁸. Seramik, deri ve metal işçiliğinin yanında ahşap oyma metotları da Orta Doğu'dan Batılı sanatçılar tarafından kopya edilerek Avrupa'da uygulanmıştır⁶⁹.

Suriye'nin kendine özgü ebruli, rengarenk cam eşyaları Avrupa katedrallerinde kullanılmaya başlanan vitray gibi renkli camların öncüleri olmuştur. Neticede Venedikliler cam fabrikalarını doğrudan Doğunun fabrikalarından ilham alarak kurmuşlardır. Şam ve Kahire'de işlenen mücevherler, çeşitli takılar ve tuvalet malzemeleri de Avrupa pazarlarına sürekli olarak sevk edilmiştir. Kumaşların ve boyaların yanında Arapça, Farsça ve Türkçe'de kullanılan "lilac" yani leylak "carmine" veya "crimson" yani kırmızı gibi renk isimleri de Avrupa dillerine girmiştir⁷⁰. Buna karşılık, Haçlılar da uzun seferler için gerekli olan dua kitapları, sunaklar, kadehler gibi günlük hayatta ihtiyaçları olan taşınabilir sanat objelerini beraberlerinde getirmişlerdir ki bunlar da Doğu'nun sanatına ilham vermiştir⁷¹.

Yakın-Doğu bölgelerine gelmeden önce sadece parşömen kâğıdını kullanan Haçlılar, Suriye'de buğday samanından kâğıt yapma sanatını öğrenmişlerdir⁷². Haçlılar ayrıca Antakya ve Suriye'de gördükleri su depolarını örnek alarak kendi ülkelerinde bu su depolarının aynısını inşa etmişlerdir. Güney Almanya'nın bazı kesimlerinde doğu modelli su depoları günümüzde hala kullanılmaktadır⁷³.

2.4. Gelenekler ve Evlilikler

Zorunlu olarak Doğu'da yaşamaya başlayan Haçlıların kendileri hakkında yaptıkları yorum ve aidiyet duyguları oldukça ilgi çekicidir. I. Haçlı Seferi'nin görgü tanıklarından olan Fulcherius Carnotensis, "Biz Batılılar şimdi Doğulu olduk. Roman veya Frank olan bir kişi bu topraklarda bir Filistinli'ye dönüştü. Bir zamanlar Rheims veya Chartres'li olan bir kişi şimdi Sûr veya Antakya vatandaşı oldu. Biz çoktan doğduğumuz yeri unuttuk"⁷⁴ diyerek Haçlıların Doğu ve Anadolu şehirlerine ne kadar çabuk entegre olduklarını ifade etmiştir. Hatta ilgili dönem Haçlı kaynaklarında Türklerle Avrupalıların arasında akrabalık bağı bulunduğu dair görüşler dahi yaygınlaşmaya başlamıştır. Anonim *Gesta Francorum* aradaki bu bağı "Doğrusu kendisini Frank soyundan sayanlar kendilerinden ve onlardan yani Türklerden başka kimse kendisine şövalye diyemeyeceğini iddia ederler. Gerçekten de onlar İsa'nın imanına ve Hristiyanlığın kutsallığına her zaman sıkı sıkıya bağlı kalmış olsalardı, onlara cesaretle, güçte, savaş sanatında denk olabilecek kimse bulunmayabilirdi"⁷⁵ şeklinde ifade etmiştir. Türklerle akrabalık bağını mümkün bulan bir diğer Haçlı yazarı Guibertus Novigenti, "Onların fikrine göre Franklar onların yakınlarıdır ve halklar arasında sadece Türkler ve Franklar askerlik yapmaya layık kimselerdir"⁷⁶ düşüncesindedir. Bu ifadelerle göre akrabalık iddiasında bulunanlar Franklar değil Türklerdir. Fransız yazarlar muhtemelen kendilerine yöneltebilecek tepkileri öngörerek bu düşünceleri sanki Türklerin fikirleriymiş gibi nakletmeye özen göstermişlerdir. Haçlı kaynakları arasında Türklerin kökeni ve yurtları hakkında diğerlerine göre daha doğru bilgi veren Ermeni yazar Hayton'dur. Hayton'a göre "Türkistan halkı Turks (Türk) olarak anılır ve tamamıyla Müslüman'dır. Bununla birlikte bazıları hiçbir dine sahip olmayan dinsizlerdir. Kendilerine özgü alfabeleri yoktur, bunun yerine Arapça kullanırlar"⁷⁷ diyerek konuya açıklık getirmiştir.

Haçlılar ile yerli Müslüman ya da Hristiyanlar arasındaki ilişkiler genellikle siyasî ya da dinî çatışmalar üzerinden değerlendirilse de aileler arasındaki sivil ilişkiler ve bağlarla bu sınırların dışına çıkmıştır⁷⁸. 11. ve 13. yüzyıllar arasında Ermeniler, aralarındaki kısmi anlaşmazlıklara rağmen

⁶⁸ Steven Runciman, "Muslim Influences on the Development of European Civilization", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 3 (İstanbul: 1959), 21.

⁶⁹ Terry Jones, Alan Ereira, *The Crusades* (New York: 1994), 76.

⁷⁰ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1078.

⁷¹ Jaroslav Folda, "Art in the Latin East 1098-1291", *The Oxford History of the Crusades*, ed. J. Riley-Smith (New York: 1999), 138.

⁷² Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları* (Ankara: 2001), 219.

⁷³ Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, 233.

⁷⁴ Ebru Altan, "Birinci Haçlı Seferinin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, S. 37 (İstanbul 2002), 45-49.

⁷⁵ Anonim *Haçlı Tarihi, Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 74.

⁷⁶ Guibert de Nogent (Guibertus Novigenti), *The Deeds of God through the Franks*, 162.

⁷⁷ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. T. Özcan (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 36.

⁷⁸ Christopher MacEvitt, *Crusades and the Christian World* (University of Pennsylvania Press, 2008), 77-78.

Haçlıları Bizanslılardan daha hoşgörölü bulmuşlar ve aristokratlar ile dinî çevreler arasında evlilik yoluyla yakınlaşmalar gerçekleşmiştir⁷⁹. Haçlıların çoğu, sıradan ya da asil biri olması fark etmeksizin yerli Hristiyan kadınlarla evlenmişler, bu evliliklerden doğan çocukların oluşturduğu melez sınıfa ise “Poulain”ler adı verilmiştir⁸⁰. Bu nedenle 13. yüzyılın sonlarına doğru saf Frank olanların sayısının, melez sınıftan olanlara nazaran daha az sayıda olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bazı Frankların Müslüman kadınlarla evlenmiş olma ihtimalleri de çok yüksektir, ancak bu durumu İslâm kaynaklarından teyit etmek çok zordur. Müslüman erkekler de esir düşen genç ve güzel Frank kadınlarını kölelikten azat ederek onlarla evlenmişlerdir. Ancak bunlar fırsat buldukları zaman kendi dinlerine geri dönmüşlerdir. Nitekim Caber Kalesi’ni birkaç kuşak ellerinde tutan Ukayliler adlı bir Bedevî Arap sülalesine mensup Bedrân b. Mâlik, babasının bir Frank kızıyla evliliğinden doğan oğludur. Genç kız Efamiye’de bir hac yolculuğunda esir alınmış ve Üsâme b. Münkız’ın babası tarafından Melik’e hediye olarak gönderilmiştir. Bu kadın, oğlu Bedrân b. Malik’in idareci olmasından sonra eski kimliğine dönme isteğiyle Caber’den Haçlıların elindeki Serûc’a kaçmayı başarmış ve hayatının geri kalanını burada evlendiği bir ayakkabı tamircisiyle geçirmiştir⁸¹. Üsâme bu hikâyenin başında şu yorumda bulunmuştur: “*Frenkler melun bir ırktır, mensupları kendi soydaşları dışında kimseyi benimsemez*”⁸².

Yine Üsâme’nin *Kitâb el-İtibâr* adlı eserinde aktarılan bir başka örnekte de benzer bir durum söz konusudur. Biri erkek diğeri kız iki kardeş ile annelerinden oluşan esir bir Hristiyan aile Münkızîlerin sarayına getirilmiş ve bunlardan erkek çocuk İslâmiyet’i kabul etmiştir. Bir taş ustasının yanına verilerek meslek edinmesi sağlanmış, Müslüman bir kızla da evlendirilerek düğün masrafları Münkızî ailesi tarafından karşılanmıştır. Mühtedi genç, bu evlilikten iki erkek çocuk sahibi olmuştur. Ancak çocuklar beş-altı yaşlarına geldiklerinde mühtedi genç oğullarını ve eşini yanına alarak Efamiye’ye kaçmış ve yeniden eski dinine döndüğü gibi oğullarını da Hristiyanlığa geçirmiştir⁸³.

Müslümanlar ve Haçlılar arasında gönül ilişkileri kurulduğu da olmuştur. Mesela Haçlıların İznik şehrini kuşattıkları sırada, Selçuklular birçok kişiyle birlikte bir rahibeyi de esir almışlar, ancak sonrasında bütün esirler Haçlılara iade edilmiştir. İade edilen esir rahibe bir Türk askeri ile yakınlaştığını itiraf etmiş ve günahının bağışlanmasını istemiştir. Ancak bu Türk askeri rahibeye, kendisiyle gelmesi halinde Hristiyan olacağını söyleyince kadını kendisiyle kalması için ikna etmiştir. Neticede Türk askerine âşık olan rahibe onunla birlikte kaçmıştır⁸⁴.

İslâm hukukuna aykırı olmasına rağmen, nadiren de olsa Müslüman kadınların Hristiyanlarla evlendiklerine dair örnekler de vardır. Üsâme b. Münkız, bir Haçlı askeriyle evlenen Nablus’lu Müslüman bir kadından bahsetmiştir. Bu kadının kocasını öldürdüğünü ve seyahat eden Frank hacılara suikastlar düzenlemeyi meslek edindiğini yazmıştır⁸⁵. Ancak neden kocasını öldürdüğü ve bu tür bir öldürme girişimini adet edindiği hakkında yeterli bilgi yoktur.

2.5. İlmî Çalışmalar/Dil ve Edebiyat

Müslümanlar Sicilya, Güney İtalya ve İspanya’yı ele geçirdikten sonra Avrupa’nın ilmî çalışmalarını tanıma fırsatı bulmuşlar, Avrupalı Hristiyan hacılar da kutsal topraklardaki ilmî eserleri kendi yurtlarına taşımışlardır. Doğu ile Batı arasındaki asıl önemli etkileşim ise Haçlı Seferleri’ne katılanların Orta-Doğu’da gördükleri veya edindikleri bilgileri Avrupa’ya taşımaları sayesinde

⁷⁹ Bu konuda daha detaylı bilgi ve aristokrat evlilikleri için bk. Natasha Hodgson, “Conflict and Conhabitation, Marriage and Diplomacy between Latins and Cilician Armenians c. 1097-1253”, *The Crusades and the Near East* (Routledge, 2010), 85.

⁸⁰ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1035. I. Baudouin henüz Urfa Kontu iken şehrin ileri gelenlerinin tavsiyesiyle siyasi durumunu kuvvetlendirmek ve toplumu rahat kontrol edebilmek amacıyla bir Ermeni asilzadesinin “Arda” adındaki kızıyla evlenmiştir. Yine onun Urfa’da halefleri olan II. Baudouin ve I. Joscelin de Ermeni asilzadelerinin kızlarıyla evlenmişlerdir, bk. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 84-86; Aydın Usta, “Haçlı Seferlerinde Kadın,” *Ortaçağ’da Kadın*, ed. Altan Çetin (İstanbul: 2011), 283-323.

⁸¹ Üsâme b. Münkız, *Kitab el-İtibâr, İbretler Kitabı*, 177-178.

⁸² Aynı yer.

⁸³ Üsâme b. Münkız, *Kitab el-İtibâr, İbretler Kitabı*, 178.

⁸⁴ Aydın Usta, *Haçlı Hikâyeleri* (İstanbul: 2017), 20.

⁸⁵ Üsâme b. Münkız, *Kitab el-İtibâr, İbretler Kitabı*, 168.

olmuştur⁸⁶. Coğrafi konumları gereği Sicilya ve İtalya bu bilgi ve teknik aktarım için bir transfer üssü olma özelliğine sahiptir. Bu şehirlerdeki Hristiyan bilginler, sürekli olarak Arapça ve İbranice'den bilimsel değeri olan eserleri başta Latince ve diğer Batı dillerine tercüme etmişler, bu kaynaklar sonraki dönemlerde Avrupa'daki bilimsel gelişmelerin temelini oluşturmuştur⁸⁷.

Tıp ilminde Orta Çağ Avrupası, döneminin oldukça gerisinde olup ne yeterli derecede eğitime ne de kendisine faydalı olacak tıbbi aletlere ve ilaçlara sahipti⁸⁸. Haçlılar bu dönemde Batı'ya nazaran daha ileri seviyede olan Doğu'nun tıp bilgisinden de istifade etmişlerdir. Yerli hekimlere tedavi olmaktan çekinmeyen Haçlılar, ilaç olarak şap, sarı sabur gibi maddeleri kullanmaya başlamışlardır. Haçlıların tıp bilgisi bakımından ne kadar geri olduğunu, Üsâme b. Münkız'ın eserinde anlattığı örneklerden anlamak mümkündür. O, bir tecrübesini şu şekilde dile getirmiştir; “*Muneytira şehrinin Frank hakimi amcama mektup yazarak halkı arasındaki bazı hasta kimseleri iyileştirecek bir hekim göndermesini rica etti. Amcam ona Sâbit adlı bir Hristiyan hekim gönderdi. Fakat 10 gün sonra Sâbit geri döndü. Ona, ‘Hastalarını ne çabuk iyileştirdin’ deyince, bize şunları anlattı: Bana, bacağında büyüyen bir çıbanı olan bir savaşçı ile kuruluk hastalığına yakalanmış bir kadın getirdiler. Savaşçıya çıbanı açıp iyileştirecek bir merhem uyguladım. Kadına da tabiatını nemlendirecek bir perhiz verdim. Tam bu sırada yanıma bir Frank hekim geldi ve onlara ‘Bu adam tedavi konusunda hiçbir şey bilmiyor’ dedi, sonra savaşçıya dönüp ‘Tek bacakla yaşamak mı istersin, yoksa iki bacakla ölmek mi?’ diye sordu. Adam ‘Tek bacakla yaşamak isterim’ diye cevap verdi. Hekim, ‘Öyleyse bana güçlü bir asker ve keskin bir balta getirin’ dedi. Elinde balta ile bir asker geldi. Ben de yanlarındaydım. Hekim hastanın bacağına bir kütüğün üzerine koydu ve askere, adamın bacağına baltayla vurup bir defada kesmesini emretti. Gözlerimin önünde asker baltayla vurdu, ama bacak kopmadı. Asker bir daha vurdu. Bu defa bacağın iliği çıktı ve adamcağız oracıkta öldü. Sonra kadını muayene etti. ‘Bu kadının başında şeytan var, saçını kazıyın’ dedi ve kadın onların hardal ve sarımsaktan oluşan perhizlerine devam etti. Ama hastalığı iyileşmedi, daha kötü oldu. Bunun üzerine hekim ‘Şeytan onun başının içine girmiş’ dedi. Bir ustura aldı ve kafa derisini haç şeklinde çizdi. Çiziğin ortasından itibaren kafatası kemiği ortaya çıkıncaya kadar deriyi soydu ve orayı tuzla doldurdu. Kadın hemencecik öldü. Bunun üzerine benim hizmetime ihtiyaçları olmadığını anladım ve geri döndüm*”⁸⁹.

Bir başka örnek de Haçlılar ile Müslümanların tedaviler konusunda birbirlerine verdikleri destek ve bu sayede birbirlerini daha yakından tanımaları hakkındadır. Robert Fitz Fulk the Leger ile Dımaşk Atabeği Tuğtekin ve Esârib Lordu Alan ile ona tıbbi yardımlarda bulunan Hâmdân b. Abdürrahim yakın arkadaş olmuşlardır⁹⁰. Müslümanlar ile Haçlılar savaş halindeyken birbirlerinin yaralılarını tedavi etmişler, bu sayede Müslümanların şefkati ve bilgisinden etkilenen bazı Haçlılar Müslüman olmuştur. 1108 yılında Tankred ve Çavlı arasında meydana gelen savaşta Çavlı'nın mağlubiyeti üzerine birçok Müslüman öldürülmüş, Tell-Bâşir'de Kudüs Kralı Baudouin ve Urfa Kontu Joscelin'e Müslümanlardan bazı kimseler sığınmıştır. Haçlı liderleri Müslümanlardan yaralı olanlarını tedavi ettirerek ülkelerine geri yollamışlardır⁹¹. Bu tür örnekler ideolojik ayrılıkları aşmakta ve günlük yaşamın ilişkiler konusunda daha geniş esneklik taşıdığını, insanların hangi din ya da etnik kökenden olursa olsun iyi hekimlere her zaman ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

1127 yılında el-Mecûsî'nin (ö. 994) *Kitâbü'l-Melîkî (Sultanî Kitap/Liber Regius)* adlı tıp hakkındaki önemli eserini Pisa asıllı Antakyalı Stephanus Latince'ye tercüme etmiş ve bu eser Haçlılar tarafından Avrupa'ya götürülmüştür. Yine *Sırrü'l-Esrâr* adlı Arapça eser 1247 yılında Philip of Tripoli tarafından Antakya'da *Secretum Secretorum* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir. Pratik akıl ile doğaüstü gizli bilimler hakkındaki bu çalışma, Orta Çağ'ın en çok rağbet edilen kitaplarından biri

⁸⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Edward G. Browne, *Arabian Medicine* (Cambridge: 1921), 68- 72.

⁸⁷ Christie, *Muslims and Crusades*, 65-67, 73-76.

⁸⁸ Francis R. Packard, *History of School of Salerno* (New York: The School of Salerno, 1920), 7.

⁸⁹ Üsâme b. Münkız, *Kitabü'l-İtibâr*, 168-169.

⁹⁰ T. S. Asbridge, “The Crusader Community at Antioch: The Impact of Interaction with Byzantium and Islam”, *Transactions of the Royal Historical Society*, C. 9 (December 1999): 316-317; Hadia Dajani Shakeel, “A Reassessment of Some Medieval and Modern Perceptions of the Counter-Crusade,” Hadia Dajani Shakeel and Ronald A. Messier (ed.) *The Jihâd and Its Times: Dedicated to Andrew Stefan Ehrenkreutz*, University of Michigan, Center for Near Eastern and North African Studies, 1991, s. 66.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C.10, 373; Usta, “Haçlı Seferleri Döneminde Din Değiştirme Vakaları”, *Belleten*, C. 75, S.274 (Aralık 2011), 703.

olmuştur⁹². Ayrıca İslâm tıp düşüncesinin büyük temsilcisi İbn Sinâ'nın *el-Kanûn fi't-tıp* adlı eseri de Cremona'lı Gerard tarafından Latince'ye Tuleytula Tercüme Okulu'nda tercüme edildikten sonra Batı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. Bu eser 12. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Batı ülkelerinde tıp ilminin başlıca rehberi olmuştur⁹³.

Sadece tıp ilminin değil, aynı zamanda İslâm dârüşşifâ vakıf müesseselerinin de Haçlılar aracılığıyla Batı dünyasına aktarıldığı söylenmelidir. Avrupa Orta Çağ'ında tıp alanında bilimsellikten uzak bir dönem yaşanırken, Türkiye Selçukluları döneminde inşa edilen dârüşşifâlarda hasta tedavilerinin yanında tıp eğitimi de verilerek çeşitli alanlarda uzman hekimler yetiştirilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren Avrupa'da hastaları belirli metot ve tedavi yöntemleriyle bakım ve tedavi altında tutma fikrinin cüzamalı hastaların barınabileceği birçok hastane ve bakımevinin birdenbire ortaya çıkmasından, İslâm dünyasından öğrenilip Batı'ya aktarıldığı söylenebilir. Ayrıca, bir dönem Romalıların yaygın olarak kullandıkları fakat Hristiyanların ilgi duymayıp kullanmayı bıraktıkları⁹⁴ herkese açık halk hamamlarının yeniden Avrupa'da ilgi görmeye başlaması, hiç şüphesiz Haçlı Seferleri'nin etkisiyle olmuştur⁹⁵.

12. ve 13. yüzyılda Doğu'ya yerleşen Latinler, Müslümanlarla çeşitli yollarla iletişim kurmak durumunda kalmışlardır. Franklar özellikle Müslümanlarla ticaret yapmak, barış müzakerelerini değerlendirmek ve misyonerlik gibi faaliyetleri yürütmek için Arapça öğrenmişlerdir⁹⁶. Ticarî kavramalarda olduğu gibi Arapça'dan farklı alanlarda birçok kelime ve terim Avrupa dillerine yerleşmiştir. Batı dillerine ait sözlüklerde bugün bu kelimeleri görmek mümkündür⁹⁷. Ancak Haçlılar yazışmalarda Latince kullanmışlar, aksi davranışlarda bulunanlar ise cezalandırılmıştır. Örneğin İmparator II. Friedrich, Arap ilimleri ve âlimlerine karşı duyduğu saygı ve kiliseye itaatsizliği nedeniyle iki defa aforoz edilmiştir. Diğer Haçlıların aksine Kahire Sultanı el-Kâmil ile mutabakat sağlayan Alman İmparatoru II. Friedrich, Doğu'ya düzenlediği Haçlı Seferi sırasında Kudüs'ü de savaşımadan geri almıştır (1229). İmparator II. Friedrich'in, el-Kâmil'in elçisiyle felsefe, din ve bilim konularında tartışacak kadar akıcı Arapça konuştuğu bilinmektedir⁹⁸. Willermus Tyrensis'in eserine zeyl yazan bir Latin müellif, II. Friedrich'in Müslümanlar ile samimi ilişkisinden ve onları muhasebecilik, elçilik ve gizli görevlerde istihdam etmesinden dolayı Papanın ve diğer Hristiyanların ondan nefret ettiğini kaydetmiştir⁹⁹.

İbn Cübeyr, Arapça yazıp konuşan Akkâ gümrük dairesi memurlarının Frank olduklarını söyler. Müslümanların dillerini ve dinlerini bilmedikleri için Doğu'ya gelen ilk Haçlılar Müslümanlara elçi olarak yerli Hristiyanları göndermişler, ancak Haçlıların ikinci jenerasyonu ve bazı Haçlı liderleri Arap komşuları ile iletişim kurmayı öğrenmişlerdir. Örneğin Renaud de Sidon (Reginald) akıcı bir şekilde Arapça konuşuyordu ve İslâm hukukuna da hâkimdi¹⁰⁰. *Gesta Francorum*, 1098 yılında iyi Arapça bilen Herluin adındaki bir rahibin, Selçuklu Devleti'nin Musul Atabegi Kürboğa'ya giden Hristiyan heyetin içinde görevlendirildiğini yazmıştır. Yine İmâdüddin Zengî 1144 yılında Urfa'yı zaptı sırasında şehrin

⁹² Hussain M. Atiya, "Knowledge of Arabic in the Crusader States in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Journal of Medieval History*, C. 25, S. 3 (September 1999), 212.

⁹³ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 561.

⁹⁴ Orta Çağ Avrupa'sında şehir hamamlarının tamamen kapatılmasının nedeni birbirini izleyen veba salgınlarıdır. Aynı zamanda buralarda yakın fiziksel ve sosyal ilişkilerin kurulması, hamamların çıplak insanların birbirine dokundukları kötü şöhretli bir mekân haline gelmesi, kilisenin buraları kapatmasına sebep olmuştur, Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 272-273.

⁹⁵ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1068.

⁹⁶ Hussain M. Atiya, "Knowledge of Arabic in the Crusader States in the Twelfth and Thirteenth Centuries", 203-213.

⁹⁷ M. Erbstößer, *Die Kreuzzüge, Eine Kulturgeschichte* (Leipzig: 1977), 185.

⁹⁸ Jonathan Lyons, *Hikmet Evi* (İstanbul: 2012), 191-193. Detaylı bilgi için bk. İsmayil Rahimli, *Altıncı Haçlı Seferi (1228-1229) Kudüs'ün Diploması Yoluyla Kaybı* (İstanbul: Dönem Yayınları, 2022).

⁹⁹ *Crusader Syria in the Thirteenth Century, The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with part of the Eracles or Acre Text*, çev. Janet Shirley, (Aldershot 1999), 37. Zeyiller hakkında daha fazla bilgi için bk. Ebru Altan, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri / *Levantine Historian William of Tyre (1130-1185)'s Historia and its Continuations*," *Şarkiyat Mecmuası* 27 (2015): 85-94.

¹⁰⁰ Hadia Dajani Shakeel, "Diplomatic Relations Between Muslim and Frankish Rulers 1097-1153", *Crusaders and Muslims in Twelfth Century Syria* (Holland 1993): 211.

piskoposunun çok iyi Arapça konuştuğunu fark etmiş, onu çadırına davet ederek şehrin imarı hakkında piskoposla sohbet etmiştir¹⁰¹.

Haçlı din adamlarının sonraki dönemlerde Arapça'yı öğrenmelerindeki önemli bir sebep de Hristiyanlığı yaymaktır. Ancak bu süreç neredeyse 13. yüzyılın başlarında gündeme gelmiştir ve doğrudan Haçlıların siyasi acizliği ile ilgilidir. İlgili döneme kadar Haçlılar, Müslüman hakimlerle ve idareleri altındaki Müslüman ahaliyle münasebetlerde "Drogoman" adı verilen tercümanları kullanmayı tercih etmişlerdir¹⁰². Ancak siyasi anlamda Müslümanlara etki edemeyeceklerini anladıklarında bu tür çarelere başvurmuşlar ve Müslümanları Hristiyanlaştırmaya çalışmak için dil öğrenmeye başlamışlardır. Örneğin Papa III. Innocentius tarafından 1216 yılında Akkâ'ya piskopos olarak atanan Jacques de Vitry¹⁰³, misyonerlik çalışmaları için 1221'de Trablus'ta bir ay kalmış ve Arapça bilmediği için şehrin sakinleriyle bir tercüman aracılığı ile görüştüğünü kaydetmiştir¹⁰⁴. Papa IX. Gregorius'a 1237 yılında yazılan bir mektuptan da Hristiyanlığın yayılması için din adamlarının Arapça öğrenmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır: "Gerçek İncil'in yayılması için dil öğrenmeye başladık ve her dil çalışmalarını inceledik. Rahiplerimiz yeni görevler verdi. Zaten Tanrının lütfuyla onlar konuşuyorlardı özellikle yaygın bir dil olan Arapça vaaz ediyorlardı"¹⁰⁵. Yine V. Haçlı Seferi'nde, orada bulunan askerlerin deli zannettikleri Aziz Saint Francis de Assay bizzat el-Melik el-Kâmil'in karargahında ona Hristiyanlığı tebliğ etmiş ve hükümdarın huzuruna getirildiğinde ise iyi bir muamele ile karşılaşmıştır. Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rolü olan Arapça'nın öğrenimi şüphesiz dönemin şartları ve gerekleri ile de ilgilidir. Bu konuya Sayda Kontu Reinald de Sidon'un durumu örnek gösterilebilir. İbn Şeddâd Reinald de Sidon'un Arapça öğrenerek hadis okuduğunu ve hadis çalışmaları için yanında Müslüman bir nedim taşıdığını ifade etmektedir¹⁰⁶. Benzer şekilde yazar Pierre Dubois (1255-1321), Katolik ilahiyatı, dil ve mantık konularında eğitilen genç kızların, Doğulu Hristiyanlar ve Müslümanlar ile evlendirilerek bunları Hristiyanlığa kazandırılabilirliğini ifade etmiştir¹⁰⁷.

Haçlı Seferleri döneminde Arap edebiyatının etkisiyle birçok tarih kitabı yazılmış ve *Kelile ve Dimne*, *Binbir Gece Masalları* gibi Doğu'nun kültürünü yansıtan çeşitli hikâye ve masallar Avrupa'da okunur hale gelmiştir¹⁰⁸. Arap dil ve edebiyatı Batı Avrupa'da yazılan Latin Tarih Kronikleri ile edebî yerel dilde bestelenmiş olan eski Fransız *Chansons de Geste*'yi (*Amellerin Şarkıları*) de etkilemiştir. Bu edebî yazılar, destansı bir kahramanlık üslubuyla Haçlı savaşçılarının yiğitliklerini, Hristiyanlık ile İslâm arasındaki mücadeleleri kişileştirerek sunmaya başlamıştır. Bununla birlikte, dönemin Latin ve Roma kaynaklarında gözlemlenen en önemli etki, Kur'ân-ı Kerîm ve İslâm teolojisine duyulan merak ve bu konuda artırılan tercüme ve incelemelerdir. Örneğin Renaud de Sidon ve Onfroi de Toron (Humphrey) Selâhaddin Eyyübî tarafından esir alındıklarında Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki bilgileri ile Müslümanları etkilemişlerdir¹⁰⁹. İbn Şeddâd, bu konu ile şu bilgileri vermektedir: "Şakîf Arnûn'u gözetliyorduk. Gün geçtikçe İslâm askerlerinin sayı ve teçhizatları artıyordu. Şakîf sahibi (Renaud de Sidon) bunu görünce kurtuluş ümidinin kalmadığını ve durumunu düzeltmek için Sultân ile temasa geçmenin gerektiğini anladı. Bizzat yanına geldi. Onu ancak Sultânın çadırının kapısına geldiğinde fark edebildik. Sultan izin verdi ve içeri girdi. Daha sonra Sultân ona hürmet gösterip ikramlarda bulundu. Frenklerin büyüklerinden ve akıllılarından biriydi. Arapçayı bildiği gibi tarihe ve hadîslere de vakıf bir kimseydi. Bana söylendiğine göre yanında bulunan bir Müslüman bunları ona okuyup anlatırdı. Ayrıca ihtiyatlı bir adamdı. Sultân'ın huzuruna geldi ve onunla yemek yedi."¹¹⁰

¹⁰¹ Süryani Mikhael Vekayinâmesi, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944), s. 328.

¹⁰² J. Riley Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277*, Londra 1973, s. 53-55.

¹⁰³ Jacques of Vitry, Papa'ya Akka piskoposu iken Doğu'nun siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgi veren yedi mektup yazmıştır, bk. John W. Coakley, "James of Vitry and the Other World of Mary of Oignies", *Women, Men and Spiritual Power* (New York: Columbia University Press, 2006): 69.

¹⁰⁴ Hussain M. Atiya, "Knowledge of Arabic in the Crusader States in the Twelfth and Thirteenth Centuries", 209.

¹⁰⁵ M. Barber, K. Bate, *Letters From The East Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, 134.

¹⁰⁶ Bahaeddin b. Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultaniye fi'l-mehasin el-Yusufiyye*, ed. Cemaleddin Şeyyal (Kahire: 1994), s. 155.

¹⁰⁷ Natasha R. Hodgson, *Woman Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, (Suffolk: 2007), s. 65-66; A. Usta, "Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler", s. 390.

¹⁰⁸ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1068.

¹⁰⁹ Steven Runciman, "Muslim Influences on the Development of European Civilization", 20.

¹¹⁰ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yusufiyye*, 155.

Karşılıklı merakın bir sonucu olarak Marco Polo gibi seyyahların doğu hakkında vermiş oldukları etnografik raporlar Avrupa'da oldukça ilgi görmüştür. 13. yüzyıla gelindiğinde İslâm dini ile Arapça ve Farsça hakkında yeterince bilgiye sahip olan Avrupalı müellifler din değiştirmeyi amaçlayan, resmi, dinler arası tartışmaları ortaya koyan metinler kaleme almaya başladılar¹¹¹. 1261 yılında Sultan Baybars (1260-1277) tarafından Sicilya Kralı Manfred'e elçi olarak gönderilen İbn Vâsıl, onun maiyetindeki birçok kişinin Müslüman olduğundan ve Manfred'in muhtemelen Abbâsî halifelerinin Bağdat'ta kurduğu Beytül-Hikme'den etkilenecek bir "Bilim Merkezi" kurma girişiminin bulunduğundan bahsetmiştir¹¹².

Dil ve Edebiyat dışında Müslümanlar tarafından kullanılan bazı dinî objeler de Avrupa'ya ulaşmıştır. Müslümanların yaygın olarak kullandıkları, Hindistan'da Budist rahiplerin dua ederken ellerinden düşürmedikleri "tesbih", Haçlılar aracılığıyla Katolik kiliseye girmiş, yine Hint kökenli olup Müslümanlardan öğrendikleri satranç oyununu da Haçlılar Batı'ya tanıtmışlardır¹¹³.

2.6. Teknoloji ve Müzik

Doğu'da bir arada yaşayan Haçlılar ve Müslümanlar birbirlerinin eğlencelerine şahitlik etmişler, bazı enstrümanları bu sayede Batı'ya taşımışlardır. Mesela telli bir saz olan "tambur" ile büyük bir davul olan "nakkâre" Haçlılar tarafından oldukça ilgi görmüş ve o döneme kadar sadece trampet ve boynuzdan yapılmış borazanın kullanıldığı askerî bandolara bu yeni müzik aletleri de girmiştir¹¹⁴.

Yel değirmenlerinin Avrupa'da bilinir hale gelmesini ve ilk defa Normandia bölgesinde 1180 yılında kullanılmasını sağlayan da Haçlılardır. Bir yel değirmeninin Avrupa'da kuruluşuna şahitlik eden görgü tanığı, "Gösterdi Alman askeri olanca hünerini, kurmak için ilk yel değirmenini, görüp de bildiği Suriye'nin" sözleriyle bunu anlatmıştır¹¹⁵. Su çarkları ise Haçlı döneminden önce de Avrupa'da kullanılmaktaydı. Ancak Arapça'daki adı "nâûre" olup Batı dillerine "noria" olarak geçen ve Suriye'de özellikle de Hama'daki kuyulardan su çekme işinde kullanılan su çarklarının geliştirilmiş şeklini Batı'ya Haçlılar taşımışlardır¹¹⁶.

Deniz pusulası ile usturlabı Müslüman gemicilerinden ilk öğrenen İtalyan denizciler, bu sayede bir dereceye kadar da olsa, enlem ve boylamları hesaplamaya başlamışlardır¹¹⁷. Isaac Asimov'a göre, Haçlı Seferleri sonrasında Avrupa'ya getirilen bir başka alet, ilk olarak Arapların kullandıkları dümendir¹¹⁸. En önemlisi Avrupa, Doğu seyahatlerinden dönenlerin aktardığı bilgilerle yeni coğrafi fikirlere sahip olmuştur. İlgili döneme kadar dünyanın merkezini Roma kabul eden Avrupa, bundan sonra çizdiği haritaların ortasına Kudüs'ü yerleştirmiştir. Batı toplumu çok tanımadığı, ancak adını duymaya başladığı Uzakdoğu ülkelerine ve denizlerine ilgi duymaya başlamıştır¹¹⁹.

2.7. Askerî Yenilikler

Haçlıların Avrupa'ya askerî alanda getirdikleri yenilikler daha çok savunma yapıları alanındadır. O döneme kadar Batı'nın en önemli savunma alanlarını kuleler oluşturmuştur. Haçlılar Doğu'da yaşadıkları süreçte kendilerine, örneklerini burada gördükleri şekilde büyük ve içinde yaşanabilen şatolar inşa etmişler ve bunun yapı bilgisini Avrupa'ya taşımışlardır. Ayrıca çift sur duvarlarının ve bu duvarlar üzerine yerleştirilen kulelerin askerî açıdan önemini ve sağladığı avantajları fark eden Haçlılar, bu özelliklere sahip sağlam ve büyük kaleler inşa etmişlerdir. Bu durumda büyük kalelerin inşa edilmesi,

¹¹¹ Bu geleneğin zirvesi Ramon Llull'un (ö. 1315/16) sanatında kendini göstermiş, müellif muhaliflerini Hristiyan vahyini kabul etmeye yönlendirebilmek için Müslümanlar ve Yahudiler tarafından ilk ilkelere dayalı kabul edilebilir bir sistem geliştirmeye çalışmıştır.

¹¹² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurub*, C. 4, (Kahire: 1953-1957), 248.

¹¹³ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 521.

¹¹⁴ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1069.

¹¹⁵ Jean Gimpel, *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, çev. Nazım Özüaydın (Ankara: Tübitak Yayınları, 2004), 24.

¹¹⁶ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1076; M. Erbstösser, *Die Kreuzzüge, Eine Kulturgeschichte*, 71.

¹¹⁷ H. A. Lamb, *Haçlı Seferleri, Demir Adamlar ve Azizler*, 456.

¹¹⁸ Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, 88-89.

¹¹⁹ Işın Demirkent, "Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması", (*Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri, İstanbul 26-27 Mayıs 1997*), 12.

savunma ve kuşatma taktikleri ile ziftin kullanılması gibi uygulamalar Avrupa'ya aktarılan diğer yeniliklerdir¹²⁰.

Buna karşılık Müslümanlar savaşlarda kullanacakları koçbaşı gibi savaş silahları ile diğer kuşatma aygıtları ve cephane yapımı için kereste ve demire ihtiyaç duymuşlar bu hammaddeleri ticaret yoluyla Batı'dan temin etmişlerdir¹²¹. Ayrıca Müslümanlar da hem büyüklük hem de mimari olarak Haçlı savunma yapılarına benzeyen kaleler inşa etmişlerdir. Celile denizinin kuzeyinde bulunan Kalâtü'l-Subeybe, Kuzey Ürdün'deki Kalâtü'l-Rabat ve Mısır Sina'daki Kalâtü'l-Sadr kaleleri¹²² bu benzerlikler için en güzel örneklerdir.

2.8. Mimari ve Sanat

Haçlı Tarihi araştırmacıları, farklı yazı türüne sahip olan kitabeler, haçlar, suretlerin resmedildiği duvarlar ve ikonların yer aldığı süslü dinî mekânların, Frankların Suriye'ye yerleşmelerinden sonra Müslüman yapılarındaki sanat ve mimariyle sentezlendiklerine dair önemli bilgiler vermişlerdir. Onlar, Suriye modeliyle planlanan evlerini inşa ederken pencerelerinde camlar, yerlerde mozaikler ile avlularında çeşmeler kullanmışlardır¹²³. Buna karşılık Doğu'da Haçlı işgali sırasında inşa edilen kiliseler ve katedraller, Doğu Hristiyanlarının dinsel anıtlarına aşina olan, ancak Müslüman bölgelerinde daha önce bu tarz farklı bir mimariyi görmemiş olan Müslümanlar tarafından yadırganmıştır¹²⁴.

Batı'ya dönen tacirler, hacılar ve haçlılar, çoğunlukla da İtalyanlar ile Normanlar Müslüman Doğu'nun mimarlık bilgisini Batı'ya taşımışlardır. Haçlı Seferleri'nden önce mimaride İslâmî etkinin İspanya ve Sicilya aracılığı ile Avrupa'ya geçtiği inkâr edilemez. Ancak Haçlı Seferleri neticesinde Batılılar Doğu mimarisinin belirli özelliklerinden etkilenmiş ve bu etkiyi kale gibi savunma yapıları ile kiliselerde ve diğer Hristiyan yapılarında görünür hale getirmişlerdir¹²⁵. Hatta bu etki maddi olarak da yapılara taşınmıştır. İmâdeddin el-İsfahânî, Konstantinopolis ve Sicilya'ya Kubbetü's-Sahrâ'dan koparılan bazı kutsal parçaların taşınması ile ilgili üzüntüsünü *"Frenkler Sahra'dan kopardıkları parçalardan bazılarını Konstantinopolis'e bazılarını da Sicilya'ya götürmüşlerdi. Söylenenlere göre bunları ağırlığınca altına satmışlardı. Sahra'ya ışık tutulduğunda o yerler gözle görülür hale geldi ve ortaya çıkan kesikler yürekleri paraladı"*¹²⁶ şeklinde tarif etmiştir.

Haçlılar, Doğulu ustalardan öğrendikleri sivri kemerleri ilk olarak 1115'te Boulogne'da yapılan Wast ve St. Ulmer kiliselerinde uygulamışlar, aynı dönemde inşa edilen Cluny Manastırı'nda da sivri kemerler kullanılmıştır¹²⁷. Mimari alanın başka konularında da bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

E. Baer, günümüze ulaşan ve çok ince işçiliğe sahip olan on sekiz adet Eyyübî dönemine ait kakmalı pirinç eşyayı inceleyerek 13. yüzyıl Suriye'sinde Hristiyan motiflerinin İslâm sanatkarlarınca kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu pirinç eşyalarda saray eğlenceleri gibi geleneksel İslâm temalarının yanında İncil sahneleri, Meryem Ana ve çocuk görüntüleri, Hristiyan azizlerin ve rahiplerin bulunduğu frizler yer almaktadır¹²⁸. Başka örneği olmayan bu tür eserlerin, İslâm sanatını yadırgamayan Filistin ve Suriye'ye yerleşmiş Haçlı soyluları için tasarlanmış, hatta onlara Müslüman hükümdarlar tarafından hediye edilmiş olduğu düşünülebilir.

3. Din Değişiklikleri

Haçlı Seferleri'nin temel gayelerinden biri milletlerden ziyade toprak parçalarının Hristiyanlaştırılması, diğer bir ifadeyle buraların Roma-Katolik dünyasının hakimiyeti altına

¹²⁰ Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Akademi Yay., (İstanbul: 2021).

¹²¹ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 8.

¹²² Andrew Petersen, "Medieval Towers in Syria and Palestine", *Crusader Landscapes In The Medieval Levant*, (England 2016): 188; Hugh Kennedy, *Crusader Castles* (Cambridge University Press: 2001), 142-144.

¹²³ R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, 41.

¹²⁴ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 297.

¹²⁵ Muhammad Yaseen Gada, "Revisiting the Impact of the Crusaders on the Muslim- Christian Thought and Development", *Al-Qasemi Journal of Islamic Studies*, C. 5, S. 2 (2017), 20.

¹²⁶ İmâdeddin el-İsfahânî, *Kitabü'l-fethü'l-kussî fi'l-fethü'l-kudsî*, ed. C. Landberg, Leiden 1888, s. 66.

¹²⁷ İmparator II. Friedrich, doğunun ressamalarını, sanatkarlarını ve mozaik ustalarını Avrupa'ya getirerek, Palermo'daki sarayının inşa ve süslemesini onlara yaptırmıştır. Avrupa'da kuleler ve kalelerin yapımındaki gelişmeler için ayrıca bk. O. Piper, *Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen* (München: 1994).

¹²⁸ E. Baer, *Ayyubid Mealwork with Christian Images* (Leiden: 1989), 4.

alınmasıdır¹²⁹. Bu nedenle seferler esnasında misyonerlik faaliyetlerine özellikle önem verilmiştir. Ancak Papa'nın hitabını 1122'de kaleme alan Robert de Monk, "*Papa'nın Türklerin Tanrı'ya yabancılaşmış bir millet*" olduğundan bahsettiğini, yani onları Hristiyanlaştırma konusunda başarısız olduklarını aktarmıştır. *Gesta Francorum*'da "*Şayet Hristiyan olsalardı, Türkler dünyanın en iyi ırkı olurlardı*"¹³⁰ temennisinde bulunulmuştur. Buna rağmen Haçlı seferleri döneminde az da olsa karşılıklı din değiştirmelere dair örnekler vardır. Misyonerlik düşüncesinin oluşmasına dair ilk örnek, Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118), ilk gelen Haçlıları Yalova yakınlarındaki Kibotos'ta kurulmuş olan karargâha nakletmesi ve burada İtalyan komutanı Rainald'ın Müslümanlığa geçmesiyle olmuştur. Alman ve Fransızlardan ayrılan Rainald, Kserigordon Kalesi'ne geldiğinde, I. Kılıç Arslan burayı muhasara etmiş ve kalenin suyunu keserek din değiştirmeleri karşılığında hiçbir Hristiyan dokunulmayacağı sözünü vermiştir. Bunun üzerine Rainald, büyük bir grupla İslâm dinini kabul etmiştir (Eylül 1096)¹³¹. Rainald'ın bu ihtidası Hristiyanları, özellikle Pierre l'Ermite'i¹³² fazlasıyla üzmüş, buna karşılık Hristiyanların da Müslümanları din değiştirmeye zorlamak için ellerinden ne gelirse yapmalarını istemiştir. Rainald ve ordusunun din değiştirme tercihlerinde özgür bırakılmaları ve hayatlarının bağışlanması sözü etkili olmuş olabilir. Ancak bunun yanında psikolojik ve sosyal sebeplerin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Hristiyanlığı terk edenlerin Haçlı Yüksek Mahkemesi tarafından şahitlikleri kabul edilmediği gibi bunlar hukuka göre yalancı şahitler, zina suçu işleyenler, hainler ve gayrı meşru çocuklar ile bir tutulmuşlardır¹³³.

I. Haçlı ordusunun 1097'deki İznik kuşatması sırasında gerçekleşen karşıt benzer bir olaya Albertus Aquensis'in eserinde rastlanmaktadır. Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Haçlı ordusunun İznik'i kuşattığı haberini alınca bilgi edinmek amacıyla iki casus görevlendirmiştir. Ancak Haçlı devriyeleri tarafından fark edilen askerlerden biri çıkan çatışma esnasında öldürülmüş, diğeri de yakalanmıştır. Casus, Haçlı liderlerinin önüne getirilip işkenceye maruz kalınca sultanın ordusu ile ilgili detaylı bilgi vermiş, sonrasında da pişmanlık içinde din değiştirmek istediğini bildirmiştir. Haçlı liderleri, irtidat eden casusun söylediklerinin doğruluğunu, I. Kılıç Arslan'ın ordusunun casusun söylediği yönden gelerek 16 Mayıs'ta şehir önlerindeki Haçlı ordusuna saldırması ve başarısızlığa uğraması ile teyit etmiştir¹³⁴. Bu din değiştirme hadisesinde casusun hayatta kalma dürtüsüyle bu şekilde davrandığı açıktır.

İbnü'l-Esir 1108-09'da Suruç'un reisi olan Müslüman bir dönmenin başına gelenlerden: "*Suruç'un reisi din değiştirmiş bir Müslümandı. Cevali'nin yardımcıları İslâm'a kara çaldığını duyunca onu dövdüler. Böylece Müslümanlar ve Frenkler arasında onun yüzünden bir anlaşmazlık çıktı. Bu durumun bildirildiği Kont Baudouin şöyle dedi: 'Bu tür bir kişi ne bize ne de Müslümanlara yaraşır', bunun üzerine onu öldürdüler*"¹³⁵ şeklinde bahsetmiştir. İbn Cübeyr ise Suriyeli bir tüccarın hizmetine giren Mağribli bir esir hakkında: "*Efendisinin kervanlarından biriyle Akka'ya gelmişti, orada Hristiyanlarla*

¹²⁹ Allan Cutler, "The First Crusade and the Idea of Conversion", *Muslim World*, C. 58, S. 2 (April 1968): no.1. Bununla birlikte II. Urbanus'u Clermont Konsili'nde halkların ihtidasından bahsetmediği için eleştirenler olmuştur, bk. P.A. Throop, *Criticism of the Crusade* (Amsterdam: 1940), 123. Ancak ima ile de olsa Papa'nın hitabında Türkleri Hristiyan dinine dâhil edememe konusundaki başarısızlığa değinilmiştir, bk. Allan Cutler, "The First Crusade and the Idea of Conversion", 59.

¹³⁰ Guibertus Novigenti, *Historia Hierosolymitane, Gesta dei per Francos*, ing. çev. Robert Levine, *The Deeds of God Through the Franks*, (Rochester 1997), 6; *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ed. Rosalind Hill (Oxford: 2002), 21; Petrus Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano itinere*, ing. çev. J. H. Hill-L. L. Hill, (Philadelphia 1974), 37.

D. C. Munro, "The Western Attitude toward Islam during the Crusades", 334-335. *Anonim Gesta Francorum*'da geçen ifadenin benzeri Chanson de Roland'da da: "*Saracenler (Müslüman/Türk) Hristiyan olsaydı ne muhteşem şövalye olurlardı.*" şeklindedir.

¹³¹ *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum*, 3-4; Robertus Monochus (Robert the Monk), *Historia İherosolimitana*, ing. çev. Carol Sweetenham, *Robert the Monk's History of the First Crusade* (Burlington: 2005), 85-87; Petrus Tudebodus (Petrus Tudebodus), *Historia de Hierosolymitano itinere*, 18-19; Detaylı bilgi için bk. Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri* (İstanbul: 1997).

¹³² Bazı tarihçiler Pierre l'Ermite'nin de daha önce İslamiyet'i kabul etmeye zorlandığını ve kendisinin Müslümanların putlarına (!) tapmak suretiyle canını kurtardığını nakletmişlerdir, N. Daniel, *Islam and the West* (Edinburgh: 1980), 310-311.

¹³³ Joshua Prawer, *The History of Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Cambridge: 1988), 100.

¹³⁴ Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, ing. çev. Susan b. Edgington, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem* (Oxford: 2007), 105-109.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.10, 370.

*içli dışlı oldu ve şeytan her geçen gün onu baştan çıkarıp ayarttı, sonunda İslâm inancından vazgeçti ve bir Hristiyan oldu*¹³⁶” diyerek bu mürtet için tahkir edici ifadeler kullanmaktadır.

Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos'un (1118- 1138), 1138'deki Kuzey Suriye Seferi sırasında bir başka dinden dönme hadisesi gerçekleşmiştir. Bizâa (Buzâa) şehrinin Bizans-Haçlı ordusu tarafından ele geçirilmesinden sonra içlerinde çocuk ve kadınların da bulunduğu birçok insan öldürülmüş ya da yaralanmıştır. Şehrin kadısı da dâhil olmak üzere, bu bölgenin ileri gelenlerinden 400 kişi ise hayatlarını kurtarmak ve sahip olduklarını kaybetmemek amacıyla Hristiyanlığı kabul etmişlerdir¹³⁷.

İslâm dininde dinden dönenlere “mürtet” adı verilmiş, bunlar sosyal ve siyasi düzen içerisinde bir tehdit olarak algılanmışlardır. 1179 senesinde Selâhaddin Eyyübî (1174-1193), Beytû'l-Ahzân Kalesi'nin fethinden sonra ele geçirilen esirlerden çarh ile ok atanların ve mürtetlerin idam edilmesini emretmiştir¹³⁸. Burada kastedilen mürtetler muhtemelen Haçlı ordusunda görevli olan Türkopollerdir. Bölgede nüfus bakımından azınlıkta olan Haçlılar, çoğunlukla Ermenilerden olmak üzere yerli Hristiyanları ve ihtida etmiş Türkopolleri hafif ordularında süvari olarak istihdam etmişlerdir¹³⁹. Antakya Naibi Tankred ile Urfa Kontu II. Baudouin arasındaki mücadelelerde Ermeni Hâkimi Kogh Vasil Urfa Kontunu desteklemiş ve mürtet Türkopollerden oluşan 2000 piyade ile 1000 süvariye Baudouin'in emrine görevlendirmiştir¹⁴⁰.

Din değiştirenlerden yeni dindaşlarına karşı ihanet içinde olanlar da vardır. 1110 senesinde Kudüs Kralı I. Baudouin (1110-1118), Sayda'yı kuşattığı sırada bu tür bir olay yaşanmıştır. Sayda şehrinin ileri gelenleri Haçlı kuvvetleri tarafından sıkıştırıldıkları zaman, zor durumdan kurtulmak için kralın oda hizmetçisi bir mürtet ile irtibata geçmişlerdir. Ona, kralı öldürdüğü takdirde yüksek miktarda para, şehirde geniş araziler ve başka imkânlar sağlayacakları sözünü verince, mürtet bu cazip teklifi kabul etmiştir. Ancak bu iş birliğinden haberdar olan Sayda Hristiyanları Haçlıları bilgilendirmişler, neticede itirafçı olan mürtedin asılmasına karar verilmiştir¹⁴¹. 1192 yılında III. Haçlı Seferi'nin tanınan isimlerinden Sûr Hâkimi Konrad de Montferrat'ın iki Batınî fedaisi tarafından öldürülmesi de bu konudaki başka bir örnektir. Dönemin kaynaklarında Konrad'ın öldürülmesinden Selâhaddin Eyyübî ile İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard (1189-1199) sorumlu tutulmuştur. Ancak cinayetin asıl faileri aslında olaydan altı ay önce Hristiyanlığı kabul etmiş gibi görünerek Balian de İbelin ile Renud de Sidon'un yanına yerleşen iki Batınî fedaisidir. Konrad'a bu sayede yaklaşan fedailer Sûr Hâkimini kolayca öldürmeyi başarmışlardır¹⁴².

Haçlı Seferleri esnasındaki ihtidaların birçoğunun da mecburiyet, açlık ve zorlu yaşam koşulları nedeniyle gerçekleştiği söylenebilir. Örneğin Antakya'da Müslüman ordusu tarafından kuşatılan Haçlılar için yaşamak imkânsız hale gelince, ünlü Haçlı liderlerinden Bohemund'un eniştesi Grand-Mesnil Kontu Guillaume ve Etienne de Blois, açlık ve ölüm tehdidi dolayısıyla şehri terk etmişlerdir. *Halkın Seferi*'nin lideri Pierre l'Ermite de aynı sebeplerden, erzak sıkıntısının ortaya çıkmasıyla Haçlı ordusundan kaçmıştır. Yine Antakya kuşatması hakkında bilgi veren Willermus Tyrensis “...yakın tehlikenin neden olduğu panik, zorluk ve açlığa karşı zayıflıklarından ötürü” Haçlı ordusundaki askerlerin bazılarının Müslümanlara sığındıklarını ve “ahlâksızca Hz. İsa'nın öğretilerini ve inancını inkâr ederek” Haçlı ordularının durumu ile ilgili Müslümanlara bilgi verdiklerini yazmaktadır¹⁴³.

Zorlu yaşam koşulları ve açlık nedeniyle gerçekleşen bir başka ihtida örneği ise Haçlılara karşı cihat yapmak amacıyla Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (1105-1118) emriyle harekete geçen Emîr

¹³⁶ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, 230.

¹³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 11, 59.

¹³⁸ El-Bundarî, *Sena'l-Bark el-Şami*, ed. Ramazan Şeşen (İstanbul: 2004), 213; Aydın Usta “Haçlı Seferleri Döneminde Din Değiştirme Vakaları”, 691-718.

¹³⁹ Türkopoller, Haçlıların öncesinde Bizans ordusunda ve küçük Ermeni prensliklerinde de askerî amaçlarla kullanılmışlardır, bk. Yusuf Ayözü, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler”, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25 (Konya 2009): 53-69.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.10, 369-370.

¹⁴¹ Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ing. çev. A. C. Krey-E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, C. 2 (New York: 1943), 487-488.

¹⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 12, 71-72.

¹⁴³ Willermus Tyrensis, *Historia rerum*, 267; Ambroise, *The Crusade of Richard Lion-Heart*, çev. Merton Hubert with notes by J. La Monte (New York: 1941), 116.

Mevdûd'un seferleri esnasında gerçekleşmiştir. 1110 senesinde Urfa'yı kuşatan Mevdûd, kendi ordusuna doğru gelen Haçlı ordusunu açık bir mevziye çekmek için şehir önlerinden Harran'a doğru ricat etmeye başlamış, ancak Haçlılar onu takip edip asıl amacını anlayınca takipten vazgeçmişlerdir. Mevdûd, Haçlıların geri döneceklerini, kendisine sığınarak İslâm dinini kabul eden iki Frank askeri sayesinde öğrendikten sonra hızlıca Haçlı ordularını takibe almışsa da onları yakalaması mümkün olmamıştır¹⁴⁴.

İhtidalar çeşitli nedenlerle gerçekleşirken, Müslüman müelliflerin eserlerinde ya da Haçlı kaynaklarında benzer anlatımlarla karşılaşılmaktadır. Kürboğa, Antakya savunması sırasında mağlup olup şehri terk ettikten sonra, iç kalenin muhafızı olan Ahmed b. Mervân da direnişi bırakarak kaleyi Haçlılara teslim etmiş ve maiyetindekilerin bir kısmı ile birlikte Hristiyan olmayı tercih etmiştir. İslâm kaynakları bu olay hakkında herhangi bir bilgi vermezken Latin kaynaklarında Ahmed b. Mervân'ın savaş meydanına Haçlı ordusuna yardım etmek üzere inen melekleri ve Hristiyan azizlerini gördükten sonra yanındakilerin bazılarıyla din değiştirmeyi tercih ettiği şeklinde metafizik bir açıklama yapılmıştır¹⁴⁵. İslâm kaynaklarından İbnü'l-Adîm'de de Antakya Haçlı Prinkepsi Roger de Salerne ile Artuk Oğlu İlgazi arasında 1119'da gerçekleşen ve Müslüman ordusunun zaferiyle sonuçlanan Tel-Afrin Savaşı ile ilgili gökten inen yeşilli meleklerin Müslüman ordusuna yardım ettiğine dair anlatımlara yer verilmiştir¹⁴⁶.

Kilikya'nın Ermeni idarecisi Thoros'un 1168 senesinde ölümünden sonra yerine bıraktığı küçük yaşta oğluna ve onun vasisi Latin Thomas'a itiraz eden kardeşi Mileh, Atabeg Nüreddin Mahmud b. Zengi'nin desteğiyle Kilikya Ermenilerine hükmetmek için harekete geçmiştir. Thoros hayattayken, Mileh'i bütün yetkilerinden ve idari görevlerinden azlederek Kilikya'dan göndermiştir. Thoros'un ölümünden sonra Mileh, alınan yetkilerini tekrar elde etmek için Atabeg Nureddin'in yanına giderek Müslümanlığı kabul etmiştir¹⁴⁷.

Ekonomik sebeplerden dolayı gerçekleşen başka bir din değiştirme olayı da VII. Haçlı Seferi sırasında. 1248-1250 yılları arasında Fransa Kralı IX. Louis'in (Saint) (1126- 1270) seferine katılan Jean de Joinville, hatıratında Mısır sultanından, krala gönderilen bir elçiden bahsetmiştir. Akıcı bir şekilde Fransızca konuşan elçiye bu dili nerede öğrendiği sorulunca kendisi, önceden Hristiyan olduğunu söylemiş ve kral tarafından huzurundan defedilmiştir. Joinville bu şahsa hikâyesini sorunca elçi, aslında Provence bölgesinde doğduğunu ve Mısır'a geldiğinde burada bir Müslüman kadınla evlendikten sonra İslâmiyet'i kabul ettiğini anlatmıştır. Joinville'in onu "*Müslüman olarak öldüğü takdirde cehenneme gideceği*" şeklindeki uyarısı üzerine elçi "*Hristiyanlıktan daha iyi bir din olmadığını bildiğini ama Müslümanlar arasında elde ettiği zenginliği kaybetmekten korktuğu*" cevabını vermiştir. Ayrıca yeniden Hristiyanlığı kabul ettiği takdirde insanların "*dininden dönen adam*" tarzındaki aşağılamalarıyla karşılaşacağını bu nedenle Müslüman kalmayı tercih ettiğini eklemiştir¹⁴⁸. Dönemin kaynaklarına yansıyan bu hadise, her iki dinin mensuplarının dinden dönenlere aynı tepkiyle yaklaştıklarını açıkça göstermektedir.

Duygusal ya da psikolojik sebeplerin en ağır bastığı ve toplu şekilde gerçekleşen ihtidalar, Bizans'ın Anadolu toprakları üzerinden Suriye'ye uzanan II. Haçlı Seferi ordularının ilerleyişleri sırasındakilerdir. Anadolu'dan geçişleri sırasında Alman ve Fransız kuvvetleri hem Selçuklu ordularının yoğun saldırılarına maruz kalmışlar hem de önceden yaşanan kötü tecrübeler dolayısıyla Bizans halkı tarafından düşmanca bir tavırla karşılanmışlardır¹⁴⁹. Bu hadiselerden çok etkilenen Haçlı liderleri Antalya'ya ulaştıktan sonra geri kalan Suriye yolculuklarını denizden sürdürmeyi tercih etmişler, ancak onların geride bıraktığı piyade ve fakir askerler ise karadan yollarına devam etmek zorunda kalmışlardır. Selçukluların saldırılarıyla ölenler dışındakiler de açlıktan hayatlarını kaybetmişlerdir. Türkmenlerden bir kısmı Haçlıların bu durumları karşısında saldırılarını durdurarak onlara yemek ve para yardımında

¹⁴⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, 240.

¹⁴⁵ Robertus Monachus, *Historia İherosolimitana*, 174-175; Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, 69-71.

¹⁴⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi tarih-i Haleb*, C. 2, nşr. Sami Dehhan (Dimaşk: 1954), 190.

¹⁴⁷ Willermus Tyrensis, *Historia rerum*, C. 2, 386-387; Nikita Elisséeff, *Nur ad-din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades* (Dimaşk: 1967), 656.

¹⁴⁸ Jean de Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıratı*, çev., Cüneyt Kanat (Ankara: 2002), 156.

¹⁴⁹ Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 132-153; Ebru Altan, *II. Haçlı Seferi (1147-1148)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003).

bulunmuşlar, hastaları da tedavi ettirmişlerdir. Haçlılardan 3000'den fazla insan kendilerine gösterilen bu merhametten etkilenerek Müslüman olmuştur¹⁵⁰. Bu hadiseyi kaydeden bir Haçlı kaynağı olan Odo of Deuil, ihtidalarından duyduğu şaşkınlık ve üzüntüyü “*Ey ihanetten daha zalim olan merhamet, Türkler Hristiyanlara ekmek vererek onların dinlerini değiştiriyorlardı*” sözleriyle dile getirmiştir. Kendi dindaşlarından gördükleri kötü muameleye karşın Selçuklu askerlerinin merhametinin Haçlılar üzerinde büyük bir etki bıraktığı açıktır. Bu nedenle örnekte de görüldüğü üzere bir zorlama ya da baskı altında kalmadan¹⁵¹ kendi tercihleriyle İslâm dinini kabul etmişlerdir.

SONUÇ

Haçlı Seferleri dönemini sadece Doğu ile Batı arasındaki medeniyetler çatışmasının, güvensizlik ve yabancılaşmanın bir sebebi olarak değil, farklı güçler arasındaki siyasi ve askerî ilişkilerin süreç ve sonuç olarak ortaya koyduğu kültürler arası bir etkileşim dönemi olarak da değerlendirmek gerekir. Haçlı Seferleri'ne karşı Müslümanların askerî tepkisi başlangıçta düzensiz ve parçalanmış bir görünüm arz etse de Müslüman âlimlerin ve aydınların cihat konusundaki ilmî ve ideolojik çabaları Haçlılara karşı fikri bir bir alt yapı oluşturmuştur.

Bununla birlikte askerî karşılaşmalar devam ederken taraflar arasında çok yönlü etkileşimler meydana gelmiştir. Farklı etnik ve dinî grupların birinin diğerini yok etmesine fırsat vermeden bir arada yaşama tecrübesi, bir müsamaha anlayışı çerçevesinde birlikte yaşamalarını sağlayan toplumsal bir gerekliliktir. Bu anlayışın bir tezahürü olarak da Haçlılar ve Müslümanlar arasında yaklaşık iki yüz yıl süren hem kültürel hem de ticari etkileşimler söz konusu olmuştur. Buna rağmen Müslümanlar ile Haçlıların birbirleri hakkındaki düşüncelerini tam olarak anlamak hiç kolay değildir. Müslümanlar dinî, sosyal ve kültürel açıdan Avrupa'dan öğrenecekleri çok az şeyin olduğunu düşünüyor, günlük yaşantılarındaki ilişkilerinde ise temkinli davranıyorlardı. Buna karşılık Haçlıların etkileşim konusunda çok daha esnek olduğunu ve yüzyıllardır Yakın Doğu'da yaşayan Müslümanların yaşam tarzlarından çokça etkilendiklerini söylemek mümkündür.

Birçok Hristiyan, çocuklarını Müslümanlar gibi sünnet ettirmiş ya da domuz eti yemekten uzak durmuştur. Latince zamanla geri planda kalmış ve Doğu'nun bilim ve edebî dili olan Arapça Hristiyanlar arasında yaygınlaşarak Doğulu Müslüman âlim ve ediplerin eserleri kütüphanelerin başköşesine konulmuştur. Şehir çarşılarında iki dine mensup tüccarlar bir arada bulunmuş, Hristiyan çiftçiler Müslüman arazilerinde çalışmıştır. Nadir de olsa evliliklerle dahi Haçlılar ile Müslüman Türkler arasında bağlar kurulmuştur. Ayrıca, Hristiyanlar arasındaki mezhep çatışmaları daha sonraki dönemlerde din konusunda özgürlüğün sağlanmasının ancak Türklerin dünyaya egemen olmasıyla sağlanacağı düşüncesinin hâkim olmasına dahi neden olmuştur.

Sonuç olarak Haçlılar, Doğu'da öğrendikleri çok yönlü kültürü Orta Çağ Avrupası'na - taşımakta oldukça etkili olmuşlar, ticaret yollarının sağladığı imkânla Doğu'nun en uzak köşelerine kadar ulaşan seyyahlar Doğu'nun çeşitli alanlardaki zenginliklerini sanat ve ilmini Batı'ya tanıtmakta büyük bir rol oynamışlardır. Buna karşılık Doğu'nun sosyal, askerî ve siyasî hayatında da Haçlılar aracılığıyla önemli değişimler meydana gelmiştir. Haçlı Seferleri ile Doğu'da yeni edebî hikâyeler özellikle de yerel Doğu ve Batı mimarisinin sentezi olmak üzere dinî, askerî ve kültürel ilişkilerde görünür değişimler meydana gelmiştir.

Uzunca süren mücadeleler sonucunda iki tarafın çokça kayıp vermesine ve günümüze dek süren önyargıların oluşmasına sebep olsa da Haçlı Seferleri birlikte yaşamaya başlayan Doğu ve Batı insanının birbirlerinden etkilenmesinin önüne geçememiştir. Bu seferlerden sonra Batı'ya aktarılan bilimsel gelişmeler diğer alanlarda olduğu gibi birinci dereceden öneme sahip değilse de yine de dikkatli değerlendirilmeyi gerektiren ve göz ardı edilemeyecek tarihî bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü Batı, her ne kadar Haçlı Seferlerini başarısız bir girişim olarak kabul etse de farkında olmadan bu seferlerden büyük faydalar sağlamıştır.

¹⁵⁰ Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, İng. çev. Virginia Gingerick Bery (New York: 1948), 141.

¹⁵¹ Odo of Deuil, aynı yer.

KAYNAKÇA

- Akbar, M. J. *The Shade of Swords: Jihad and the Conflict between Islam and Christianity*. London & New York: Routledge, 2002.
- Albertus Aquensis. *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, ing. çev. Susan b. Edgington, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem* (Oxford: 2007), 105-109.
- Altan, Ebru. “Birinci Haçlı Seferinin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, S. 37 (İstanbul 2002): 45-50.
- Altan, Ebru. “Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis’in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri / *Levantine Historian William of Tyre (1130-1185)’s Historia and its Continuations.*” *Şarkiyat Mecmuası* 27 (2015): 85–94.
- Altan, Ebru. *II. Haçlı Seferi (1147-1148)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Ambroise. *The Crusade of Richard Lion-Heart*. çev. Merton Hubert with notes by J. La Monte. New York: 1941.
- Anonim Haçlı Tarihi. *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Asbridge, T. S., “The Crusader Community at Antioch: The Impact of Interaction with Byzantium and Islam”, *Transactions of the Royal Historical Society*, C. 9. (December 1999): 305-325.
- Ashtor, E. A., *Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. Londra: 1976.
- Asimov, Isaac. *Bilim ve Buluşlar Tarihi*. çev. Elif Topçugil. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Atiya, Hussain M., “Knowledge of Arabic in the Crusader States in the Twelfth and Thirteenth Centuries”, *Journal of Medieval History*, C. 25, S. 3 (September 1999): 203-213.
- Ayönü, Yusuf, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler”, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25 (Konya 2009): 53-69.
- Azîmî. Ebû Abdullah Muhammed. *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Baer, E., *Ayyubid Mealwork with Christian Images*. Leiden: 1989.
- Bailly, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Haluk Şaman. İstanbul: Kilim Matbaası, 2006.
- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, C.2. Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, 2008.

- Bal, Faruk. “*Tapınak Şövalyeleri, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Kapatılması*,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019.
- Barber, M.- K. Bate. *Letters From The East Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*. Ashgate: 2010.
- Barrett, Graham. *Latin and Romance writings on Islam, Christian Muslim Relations, Primary Sources 600-1500*, ed. David Thomas, London, New York: Bloomsbury Academic: 2022.
- Ben-Ami, Aharon. *Social Change in Hostile Environment*. New York: Princeton Legacy Library, 1969.
- Bonner, Michael. *Jihād in Islamic History: Doctrines and Practices*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2006.
- Brown, Peter. *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*. çev. Turhan Kaçar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Browne, Edward G. *Arabian Medicine*. Cambridge: 1921.
- Burckhardt, Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy*. Penguin Books. Londra: 1990.
- Christie, Niall. *Muslims and Crusades: Christianity’s Wars in the Middle East 1095-1382 From the Islamic Sources*. New York: Routledge, 2014.
- Christie, Niall. *The Book of the Jihad of ‘Ali ibn Tahir al-Sulami (d. 1106): Text, Translation and Commentary*. England: Ashgate Publishing, 2015.
- Coakley, John W. “James of Vitry and the Other World of Mary of Oignies”, *Women, Men and Spiritual Power* (New York: Columbia University Press, 2006): 68-88.
- Cobb, Paul M. *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Constable, G. “Medieval Charters as a Source for the History of the Crusades”, *Crusade and Settlement: Papers Read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*, ed. Peter Edbury, Cardiff: 1985.
- Crusader Syria in the Thirteenth Century, The Rothe Continuation of the History of William of Tyre with part of the Eracles or Acre Text, çev. Janet Shirley, Aldershot: 1999.
- Cutler, Allan. “The First Crusade and the Idea of Conversion”, *Muslim World*, C. 58, S. 2 (April 1968): 155-164.
- Daniel, N. *Islam and the West*. Edinburgh: 1980.
- Daniel, N. *The Arabs and Mediaeval Europe*. London: 1979.
- Demir, Doğan Mert. *Salâhaddin’in Gemileri*. İstanbul: Babil Yayınları, 2019.

- Demirkent, Işın. “Franklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 173-176.
- Demirkent, Işın. “Haçlı Seferleri Döneminde Yakındoğu Kültürünün Batı’ya Taşınması ve Bunun Avrupa Toplumuna Etkileri Üzerine.” *Haçlı Seferleri Tarihi-Makaleler-Bildiriler*, ed. Ebru Altan, İstanbul: Dünya Yayınları, 1994.
- Demirkent, Işın. “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 35 (Mart 1994): 65-78.
- Demirkent, Işın. “Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması” Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri’nde bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul, 26-27 Mayıs 1997.
- Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayınları, 1997.
- Düzgün, Şaban Ali, “İki Dünyanın Karşılaşması: Müslüman ve Latin Batı Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler”, *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 1162-1184.
- Ebu Şâme. *Kitabu’r-ravzateyn*. C. 1. çev. E.P. Georgens. Zur Geschichte Salahadins. Berlin: 1879.
- El-Bundarî. *Sena’l-Bark el-Şami*, ed. Ramazan Şeşen, İstanbul: 2004.
- Elisséeff, Nikita. *Nur ad-din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*. Dımaşk: 1967.
- Erbstösser, M. *Die Kreuzzüge, Eine Kulturgeschichte*. Leipzig: 1977.
- Folda, Jaroslav. “Art in the Latin East 1098-1291”, *The Oxford History of the Crusades*, ed. J. Riley-Smith (New York: 1999): 138-154.
- Foss, Michael. *People of the First Crusade: The Truth about the Christian-Muslim War Revealed*. New York: Arcade Publishing, 1997.
- Gabrieli, Francesco. *The Arab Historians of the Crusades*. (translated from Italian into English by E. J. Costello), Routledge Abingdon & New York: 2010.
- Gada, Muhammad Yaseen. “Revisiting the Impact of the Crusaders on the Muslim- Christian Thought and Development”, *Al- Qasemi Journal of Islamic Studies*, C. 5, S. 2 (2017): 1-35.
- Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem, ed. Rosalind Hill, Oxford: 2002.
- Gimpel, Jean. *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. çev. Nazım Özüaydın. Ankara: Tübitak Yayınları, 2004.
- Goff, Jacques Le. *Ortaçağ Batı Uygarlığı*. çev. Hanife Güven ve Uğur Güven. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

- Guibertus Novigenti, *Historia Hierosolymitane, Gesta dei per Francos*. İng. çev. Robert Levine. *The Deeds of God Through the Franks*. Rochester: 1997.
- Hadia Dajani Shakeel, "A Reassessment of Some Medieval and Modern Perceptions of the Counter-Crusade," Hadia Dajani Shakeel and Ronald A. Messier (edt.), *The Jihâd and Its Times: Dedicated to Andrew Stefan Ehrenkreutz*, University of Michigan, Center for Near Eastern and North African Studies, 1991, s. 41-70.
- Harris, Jonathan. *Byzantium And Crusades*. New York and London: The Bath Press 2003.
- Hayton. Korykoslu. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. çev. A. T. Özcan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Heyd, W. *Yakındoğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.
- Hitti, P. K. *History of the Arabs*. Hong Kong: Macmillan Education, 1970.
- Natasha R. Hodgson, *Woman Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, (Suffolk: 2007).
- Hodgson, Natasha. "Conflict and Conhabitation, Marriage and Diplomacy between Latins and Cilician Armenians c. 1097-1253", *The Crusades and the Near East* (Routledge, 2010): 83-106.
- Hutchinson, G. *Medieval Ships and Shipping*. Londra: 1997.
- İbn 'Asâkir, Abû l-Qâsim 'Ali ibn al-Hasan. *Tarih Madinat Dimashq*, ed. Umar ibn Gharâma al-'Amrawî ve 'Ali Shiri, Beirut: 1995-2001.
- İbn Cübeyr. *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: 2003.
- İbn Hazm. "Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal", I, thk. M. İ. Nasr, A. Umeyre, Beyrut: 1986.
- İbn Şeddâd. *en-Nevâdirü's-sulţâniyye ve'l-meĥâsinü'l-Yûsufiyye*. ed. Cemaleddin Şeyyal. Kahire, 1994.
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurub*. C. 4, Kahire: 1953-1957.
- İbn Zâfir. *Aĥbârü'd-düvelü'l-munkatiye*, ed. A. Ferre, Kahire: 1972.
- İbnü'l-Adim. *Zübdetü'l-Haleb fi tarih-i Haleb*. C. 2. nşr. Sami Dehhan. Dımaşk: 1954.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb'de Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Cevzî. *El-muntazam fi tarihi'l-mülük ve'l-umem*. C. 9. Haydarabad: 1940.
- İbnü'l-Esîr. *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi-t Târih Tercümesi*. C. 10. çev. Abdülkerim Özaydın ve diğerleri.
- İbnü'l-Kalânîsî. *Zeyl tarih Dimişk*, ed. H. F. Amedroz. Leiden: 1908.

- İmadeddin el-İsfahânî, *Kitabü 'l-fethü 'l-kussî fi 'l-fethü 'l-kudsî*, edt. C. Landberg, Leiden 1888.
- Jacoby, David. “Catalans, Turcs et Venitiens en Roumanie (1305–1332): Un nouveau temoignage de Marino Sanudo Torsello.” *Studi Medievali* 15 (1974): 217–261.
- Jean de Joinville. *Bir Haçlının Hatıratı*. çev., Cüneyt Kanat. Ankara: 2002.
- Jones, Terry - Alan Ereira. *The Crusades*. New York: 1994.
- Kennedy, Hugh. *Crusader Castles*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Komnena, Anna. *The Alexiad of Anna Comnena*. İngilizce çev. E.R.A. Sewter. London: Penguin Books, 1969.
- Köhler, Michael A. *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades*, çev. Peter M. Holt. Brill: 2013.
- Lamb, H. A. *Haçlı Seferleri, Demir Adamlar ve Azizler*. çev. Gaye Yavuzcan. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Lopez, R. S. -I. W. Raymond. *Medieval Trade in the Mediterranean World*. New York: 1992.
- Lyons, Jonathan. Hikmet Evi. İstanbul: 2012.
- MacEvitt, Christopher. *The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance*. University of Pennsylvania Press, 2008.
- Maier, C. *Crusade Propaganda and Ideology: model sermons for the preaching of the cross*. United Kingdom: Cambridge Press, 2000.
- Mateos, Urfalı. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Mourad, Suleiman A., and James E. Lindsay. (ed.). *The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader*. C.3. Leiden: Brill, 2013.
- Munro, D. “The Western Attitude toward Islam during the Period of the Crusade”, *Speculum*, S. 6 (July 1931): 329-343.
- Murray, Alan V. “National Identity, Language and Conflict in the Crusades to the Holy Land, 1096-1192”, *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, London: 2011, s. 107-130.
- Nicol, Donald M. *Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century. The Crusades: Critical Concepts in Historical Studies*, C. 1, London ve New York: Routledge Group 2008.
- Odabaşı, Zehra. “Müslümanların Gözünden I. Haçlı Seferi ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 13, S. 1 (2018): 323-349.

- Odo of Deuil. *De Profectione Ludovici VII in Orientem*. İng. çev. Virginia Gingerrick Bery. New York: 1948.
- Oldenbourg, Zoé. *The Crusades*. New York: Pantheon Books, 1966.
- Öztürk, Murat. “Bilâdü’ş-Şâm’daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa’d el-Herevî.” *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (2019): 153-170.
- Packard, Francis R. *History of School of Salernum*. New York: The School of Salernum, 1920.
- Petersen, Andrew. “Medieval Towers in Syria and Palestine”, *Crusader Landscapes In The Medieval Levant*, (England 2016): 187-206.
- Piper, O. *Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen*. München: 1994.
- Pirenne, Henry. *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Polat, İbrahim Ethem. *Haçlılara Kılıç & Kalem Çekenler*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- Prawer, Joshua. *Crusader Institutions*. Great Britain: 1980.
- Prawer, Joshua. *The History of Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Cambridge: 1988.
- Rahimli, İsmayil. *Altıncı Haçlı Seferi (1228-1229) Kudüs’ün Diplomasi Yoluyla Kaybı*. İstanbul: Dönem Yayınları, 2022.
- Robertus Monochus (Robert the Monk), *Historia İherosolimitana*, ing. çev. Carol Sweetenham, Robert the Monk’s History of the First Crusade (Burlington: 2005), 85-87.
- Runciman, Steven. “Muslim Influences on the Development of European Civilization”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 3 (İstanbul: 1959): 13-24.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. C. 1, 3. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Serdar, Murat. “Ortaçağ’da Doğu Biliminin Batı’ya Yansıması”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 43 (Mart 2015): s. 113-136.
- Shakeel, Hadia Dajani. “Diplomatic Relations Between Muslim and Frankish Rulers 1097-1153”, *Crusaders and Muslims in Twelfth Century Syria* (Holland 1993): 190-215.
- Smail, R. C. *Crusading Warfare (1097-1193)*. Cambridge: 1956.
- Süryani Mikhael Vekayinâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944.
- Şehristânî. “el-Milel ve’n-nihal”, thk. M. Fethullah Bedrân, Kahire: 1947.
- Tez, Zeki. *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*. Ankara: 2001.

- Tez, Zeki. *İlaç ve Parfümün Sihirli Dünyası*. İstanbul: Hayy Kitap Yayınevi, 2010.
- Throop, P.A. *Criticism of the Crusade*. Amsterdam: 1940.
- Tudebodus, Petrus (Petrus Tudebodus). *Historia de Hierosolymitano itinere*. İng. çev. J. H. Hill-L. L. Hill. Philadelphia: 1974.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.
- Usta, Aydın. *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*. İstanbul: Yeditepe Akademi Yayınları, 2021.
- Usta, Aydın. “Haçlı Seferleri Döneminde Din Değişirme Vakaları”, *Belleten*, C. 75, S.274 (Aralık 2011), 691-718.
- Usta, Aydın. “Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri.” *Belleten* 83, S. 297 (2019): 439–468.
- Usta, Aydın. “Haçlı Seferlerinde Kadın.” *Ortaçağ'da Kadın*, ed.Altan Çetin, 283–323. İstanbul, 2011.
- Usta, Aydın. “Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler.” *Belleten* 77, S. 279 (2013): 365–402.
- Usta, Aydın. *Haçlı Hikâyeleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Usta, Aydın. *Müslüman-Haçlı Siyasi İttifakları, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Üsâme b. Münkîz, *Kitab el-İtibar, İbretler Kitabı*. çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: 1992.
- Vasiliev, Alexander Alexandrovich. *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, çev. Arif Müfid Mansel. Ankara: 1943.
- Willermus Tyrensis. *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ing. çev. A. C. Krey-E.A. Babcock, A History of Deeds Done Beyond the Sea, C. 1-2. New York: 1943.
- Wright, Chris. “On the Margins of Christendom, The impact of the crusades on Byzantium”, *The crusades and the Near East*, ed. Conor Kosrick, London: 2011, 55-82.
- Yegül, Fikret. *Roma Dünyasında Yılanma*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Zonaras, Ioannes. *Tarihlerin Özeti*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.